

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ МЭРИНИҢ КЫЙГЫРЫ

Хүндүлүг кызылчылар, квар-
ралар ээлери болгаш хөлез-
кичилери!

Кижиниң амыдыралына газ
ылгаш суг дээр, кадыкшыл, эки
ыл болгаш найыралдыг өг-бүлө
акшас аас-кежиктиг амыдыралдың
дизини дээрзин билер силер. Оон
амындан чуртталга-коммунал
ыл-агынын кичээнгейниң төвүндө
дуп турар бис. Тываның Чазааның
ткимчезиниң болгаш федералдыг
түнү дузанын ачызында бус-
четкен болгаш ондактыг апар-
бажыңнардан улусту көжүр-
нин, чер шимчээшкенинге ту-
штуг болурунун, хөй кварти-
лыг бажыңнарның капитал
ителгезиниң программаларын
үседип турар бис. Ол херекке
орайнын, республиканың болгаш
федералдыг бюджеттин акша-
реңгизин ажылгап турар бис.
Идиг турбуже, энергетиктерниң
ылгаш коммунал ажылдакчы-
рының турум ажылдаарына улуг
ткимче болза, чедиртинген ачы-
за дээш силерниң кирип турар
девириңер болур, эргим

кызылчылар.

Коммунал ачы-дуза дээш
хоорайжыларның өрөзи аажок
улуг дээрзин хомудал-биле дем-
деглээр апаар. Кирбээн ол акша
дээр котелдарны, чылыдылга
четкилерин, коммунал техниканы
чогуур үезин септевээни, кышкы
үеде тыптып кээп болур халаптар-
ның айылы-дыр. Ол ышкаш
энергетиктерге болгаш сантехник-
терге, мастерлерге болгаш ку-

думчу аштакчыларына чедир
төлевээн шалың дээрзин утпас
херек, а ол кижилер азыраар ажы-
төлдүг болгай. Оларның шалыңын
күрүне, мэрия төлевес, ону чондан
кирген акшадан төлээрин сагын-
дыраалы.

Бажыңче кирип турар чылыг,
чырык, суг, үе-шааның септелгези
болгаш бажыңнар чанының арыг-
силини дээрге хлеб, зыт, идик-хеп,
амыдырал техниказы дээр ышкаш
бараан-дыр. Ол дээр кижилер-
ниң күш-ажылы, материалдыг
болгаш саң-хөө чарыгдалы болур.
Чүгле зыт болгаш сүт дээш акшаны
туда төлээр болза, бо ачы-дузаны
алган соонда төлээр болгай.

Ам чай төнүп тур, одалга се-
зонун эгелээр үе келген, бо ажил-
ды күүседиринге дериг-херек-
селдерни, четкилерни септээр,
бажыңнарның подъездилерин
чылыглар болгай. Ол ышкаш
хоорайның чаагайжыдылгасын
хүннүң чорудар апаар. Хар чаап-
канда, квартираларга болгаш
подъездилерге соок апарганда,
кудумчуларга бок-күзүрүм дола

бергенде ам кээп бот-боттарын
чемелешкен ажыы бар бе?

Хоорайжыларның дыка хөйү
ачы-дуза дээш төлевирни чогуур
үезинде кирип турарын демдегле-
вес арга чок. А чамдык кижилер
олче кичээнгей салбас, азы оочур-
га турарындан түвексинер хире,
ынчангаш, өре улгадып турар. Тө-
левирлер хүлээп алыр черлерниң
санын көвүдөдип турар, ол ышкаш
Интернет, терминалдар база ажыл-
лап болгай. Эң кол арга — ажылдап
турар чериңерниң бухгалтериязын
дамчыштыр шилчидери. Акша-
хөреңгизи чедишлес кижилерге
субсидиялар база көрүп каан,
оларны алыры нарын звес, Кызыл-
дың мэриязының социал политика
департаментизиниң специалистери
дузалаарлар.

Чыл-чылы-биле коммунал ал-
банның болгаш оон ажылдакчыла-
рының күсели-биле чурттап турар
өөдежоткар ындыг хөй звес. Бир
ай эрткенде Россияга ачы-дузаны
санаарының болгаш төлээриниң
чаа чуруму хүлээп алдынар, ынчан
төлевес кожжаларының орнунга

чанында кожжалары төлээр апаар.
Өрелиг кижилер-биле чугаалажып
көрүңер. Суд приставтарын чалаа-
ры, энергиязын болгаш суун өжү-
рери — күзенчиг звес үүлө-дир.

Чогуур үезинде төлевир кылы-
рын хоорайжылардан негеп тура,
үлегер көргүспеске таарышпас.
Мэрияның болгаш департаменти-
лерниң ажылдакчыларында өрелиг
кижи чок. Хоорайның бүдүрүлгө-
лериниң болгаш албан черлериниң
удуртукчулары боттарының ажил-
дакчылары-биле ажык чугааны
кылган соонда, өре саны кызы-
рылган. Ындыг үлегерни эдерерин
республиканың болгаш федерал-
дыг организацияларның удуртук-
чуларындан дилеп тур бис.

Бо кыйгырыгны кичээнгейге ап,
чоокку үеде, август айда-ла, бар
өренерни үзе төлөп көрүңер, эргим
кызылчылар! Төлевир кылбас
чоруктан шупту, бир денге, ушту-
нар ужурлуг бис. Силерниң ээ-
харыскалгалыг чоруунарга, көргү-
зүп келген деткимченерге идеген,
бо кыйгырыгны үндүрдүм.

Владислав ХОВАЛЫГ,
Кызыл хоорайның мэри.

ВЛАДИМИР ПУТИН КАМГАЛААРЫН АЙЫТКАН

Тываже демир-орук тудуун
боттандырып турар үеде
культураның болгаш төөгүнүн
материалдарын бүрүнү-биле
камгалап арттырарын Россия-
ның Президентизи Владимир
Путин айыткан.

"Улуг хемчээлдиг тудуг ажы-
н боттандырып эгелээр бетинде
ваның бойдузу бүрүнү-биле
мгалаттынар, ында төөгүнүн
ылгаш культураның бар материал-
ры когаравас деп шинчилекчилер
дыткаар ужурлуг" — деп, Орус-
географтыг иинтилелиниң Хай-
рал чөвүлелиниң үнүшкүнүг
ралынга Владимир Путин
деглээн. Ол ажилга чурттуң
рык бүгү девискээрлеринден эки
ачылар киржиң турар дээрзин
езидент демдеглээн.

Август 6-да Россия күрүнезиниң
штыцы бодунун удуртуп турары
йгаарал чөвүлелиниң хуралын
релиада Балаам ортулукка
ылдырган. Аңаа киришкеннер
12 чылдың онзагай төлевилел-
риниң дугайында отчетту кири-
нер. Благыңа "Кызыл-Кура-
но" аразының демир-орунуң
дуунун, археология-география
спедициязының ажылының,
мир-орук тудуунун зонасында
ар төөгү-культура салгалының
ектилериниң дугайында аңаа
ыштырганнар.

Ол бүгүнүн түңнели-биле Вла-
мир Путин ындыг айтышкынны
рген.

КЫЗЫГААРЖЫЛАР НЕМЕШКЕН

2012 чылда шериг ин-
ституттарын дооскаш, Рос-
сияның Айыыл чок чоруктун
федералдыг албанының Ты-
ва Республика талазы-биле
кызыгаар эргелелинге шериг

албанын уламчылаары-биле
келген доозукчу офицерлер-
биле ужуражылга болган.

Аныак офицерлерге байыр
чедирип тура, кызыгаар эргелели-
ниң начальниги, полковник Евгений
Труханов кезектиң төөгүзүн, кы-
зыгааржыларның хүн бүрүдеги
амыдыралын, Россия-Моол кызы-
гаарының Тыва участогунун онза-
гай талаларын оларга таныш-
тырган.

Чаа келген кызыгааржыларга
Тыва Республиканың Чазааның
Даргазының бирги оралакчызы
Михаил Козлов байыр чедирген
болгаш олар Россияның кайгам-
чык булуңунга албан эртирип
келгенин демдеглээн. Оон кайгам-
чык талазы чүл дээрге Тываның
Моол-биле кожа турар болганын-
дан төөгүзү онзагай, агаар-
бойдузу бир янзы, сайзыралының
перспективалары улуг дээрзин
лейтенантыларга таныштырган.

Тус черниң байдалдарына
дарый чаңчыгып алырын, эки
албан-хүлээлгени Михаил Козлов
Тываның Чазааның мурундан кү-
зээн. Шеригниң дээди өөредилге
черин дооскаш келгеннерге эки
күзээшкениннерни федералдыг
инспектор Александр Попов
чедирген.

ЧЫЛ ТӨНЧҮЗҮНГЕ ЧЕДИР 556 КИЖИ КӨЖЕР

Бустур четкен бажыңнар-
дан хамаатыларны көжүрер
талазы-биле регион програм-
мазының күсели-биле тут-
тунган чаа бажыңнардан 127
өг-бүлө, азы 556 кижиквар-
тира алыр.

Программаның 2011-2012 чыл-
дарда көрдүнген кезээн күүседип
доозуп турарының дугайында
медээлерни республиканың Тудуг
ямызы ТР-ниң Чазаанга кириген.
Оон дыңнатканын езугаар алырга,
август-декабрь айларда тудуг-
жулар 4 хөй квартиралыг бажың-
нарны тудуп доозарлар, оларның

Хүннүн медээлери

ийизин Кызыл хоорайга, Бай-Хаак
суурга болгаш Чадаана хоорайга
1-1 бажыңнарны тудар.

2008-2010 чылдарда федерал-
дыг тускай сорулгалыг програм-
маның күүселдезиниң ачызында
200 ажыг өг-бүлө чуртталга байда-
лын экижиткен. Ындыг турбуже
бустур четкен, озалдыг бажыңнар-
ның саны ам-даа хөй болуп арт-
пышаан.

ЧЕР ШИМЧЭЭШКИНИНДЕН КОГАРААННАРГА ДУЗА

2012 чылдың февраль 26-
да Тывага болган чер шим-
чээшкениниң түңнелинде
когараан, материалдыг дуза-
ламчы алыр кижилерниң
даңзызын бадылаан.

Тыва Республиканың Чазаа
"2012 чылдың февраль 26-да Тыва
Республиканың девискээринге
болган чер шимчээшкениннериниң
уржуктарын чайладыры-биле
Россия Федерациязының Чазааның
курлавыр фондузундан Тыва
Республиканың Чазаанга тускай-
лаан акша-хөреңгени чарыгдары-
ның дугайында" № 441 доктаалды
хүлээп алган. Ында чаңгыс удааның
материалдыг дузанын болгаш онза
чугула өнчү-хөреңгизин чидиргени-
биле холбаштыр саң-хөө детким-
чезин алырларның даңзызын
бадылаан.

Республиканың Саң-хөө ямы-
зының дыңнатканы-биле алырга,
чаңгыс удааның материалдыг дуза-
зын Тываның 13543 чурттакчызы
алыр. Оон аңгыда 6253 кижиге
өнчүзүн чидиргени дээш саң-хөө
деткимчезин көргүзөр. Чаңгыс
удааның материалдыг дузанын
Бай-Тайганың, Чөөн-Хемчиктин,
Каа-Хемнин, Кызылдың, Өвүрнүн,
Бии-Хемнин, Сүт-Хөлдүн, Тес-
Хемнин, Тожунун, Улуг-Хемнин,
Чеди-Хөлдүн, Эрзинниң болгаш
Кызыл хоорайның чурттакчылары
алырлар.

Федералдыг дуза алырларның

даңзызынга чер шимчээшкени эң
хөй болган Каа-Хем кожуунуң
барык бүгү сумуларының чуртта-
кчылары кирген. Ол ышкаш Бии-
Хем болгаш Таңды районнарның
когараан өг-бүлелери база кирген.

СТАНЦИЯЛАРНЫ КАТАП ТУРГУЗАР

Совет үеде колхозтарга
ажылгап турган машина-
трактор станцияларын катап
тургузары үениң негелдези
апарган деп болур.

2011 чылда көдээ ажил-агы
бүдүрүлгезиниң хөгжүлдезинге
чедишкениннери дээш Тыва Респу-
бликаның Чазаандан шаңнал акша-
зынга алган акшазының хөй кезин
МТС-ти тургузарына база оон
парыгын тургузарына ажылгаар
деп шийтирени Бай-Тайга кожуун
чагыргазы шийтирлээн.

Бай-Тайга кожуунуң чагырга
даргазының хүлээлгезин күүседип
турар С.С.-Б. Монгуштуң чугаа-
зы-биле алырга, ам кожуунуң фер-
мерлери аар өртектиг техника
садарынче акша-төгериин чарыг-
давайн, хереглээн техниказын
МТС-тен хөлезилеп алыр арга
тургустунган. Ол-ла шаңнал
акшазы-биле аржаан суун кудар
дериг-херекселди база садып
алгаш, немелде ажилчын
олуттарны тургузар. Эрткен чылын
шаңналга алган акшазы-биле бай-
тайгажылар чаа стадионну тудуп
алганы — өскелерге үлегер-чижек.

Байырлалдың маадырлары,
малчылар, боттарының белең
звес ажил-ижиниң беримчезинге
күрүне кандыг үнелелди берип
турарын билген турар ужурлуг.
Көдээниң чурттакчыларының
амыдырал-чуртталгасын экижиде-
ринче угланган ындыг деткимчени
бээр дугайында эгелээшкенин беш
чыл бурунгаар Ш. Кара-оол
эглээн. Ол шаңнал акшаларны
хөглээшкениче звес, а боттук,
ажыктыг чүүлдерни кылып алы-

рынче: оруктарны, социал-куль-
тура албан черлерин септеп-се-
лиринче, техника садып алырынче
углаар.

ТЫВАГА ТУРАСКААТКАН АКША

Россияның Ажаалга бан-
кызының Кызылда салбыры
Тывага тураскааткан үнелиг
металлдан демир акшаны
хүлээп алган.

1,5 муң кезек "тыва" демир
акшаны 925 шынарлыг арыг мөң-
гүндөн кылган, новозеланд доллар
үнелиг, шуткаанының шынары —
пруф дээрзин Ажаалга банкызы-
ның Тывада салбырының башка-
рыкчызы Валентина Ооржак
дыңнаткан.

Демир акшаның дизайнын рес-
публиканың Чазаа-биле дугуржуп,
шуткаан. Ында бурунгу Тываның
им-демдээ — төгериктей чыдып
алган пантераны көргүскен. Ындыг
хүлөр каасталганы делегейде
сурагжаан Хааннар шынаазына
базырыктар казып тургаш тыпкан.
Эртеменнерниң тургусканы-биле
ону бистиң эрага чедир IX-VIII чүс
чылдарда кылган. Археологтарның
ол үнелиг тывыжы скифтер аймаа-
ның тывылган чериниң болгаш оон
үезинге хамаарышкан төөгүнү
өскерткен.

Чаа акшада бурунгу им-демдек
республиканың культуразын бол-
гаш езу-чаңчылдарын көргүзүп
турар. Специалисттерниң-биле
төгериңкей чыдып алган пантера
хааннарның тамчыктын, бодунга
бүзүрелин болгаш күчү-күжүн
херечилеп турар. Пантераны ал-
дындан кылган болгаш орус, тыва
дылдарда "Алдын Тыва" деп
бижээн.

Скиф үезиниң пантеразы чу-
руттунган каасталганы кадагалап
турар Тываның Национал музейин-
ге бир монетаны шыгжап, чонга
көргүзери-биле белек кылдыр
Ажаалга банкызы тывыскаан.

ААЛЧЫЛАРЫ ҮЗҮЛБЕС ТЫВА ЧЕРИМ

Тыва черивис бойдус-чурумалы-биле каас, байлак болурун аңгыда, кыш, чай чок ырак-чооктан сурагланып чедип келир аалчылары-биле база бай. Ылаңгыя чайгы үеде найысылалдың кудумчуларынга даштыкы чурттуң аалчыларынга кижиле бо-ла таваржып, олар-биле удаа-дараа каржып эртер. Ол ышкаш бо чайын Тывавыска даштыкы күрүнелерден келген аалчыларның саны хөй болган. Оларның бирээзи АКШ-тың Нью-Йорктан аныяк шүлүкчү, Американың четчип оран чогаалчызы Мелоди Никсон эртем ажылын бижири-биле Тывада каш хонук дургузунда чедип келген.

Бис, Мелоди-биле согур душ бооп дужуп келген-даа бол, ооң чазык-чаагай арын-шырайы улам-на чоок чугаалажырынча ала чайгаар сорунзалаптар күштүг болду. Ооң аян-чоруунуң бир онзагай талазы дээр-ле, анаа-ла Тываның арыг агаарына, тайгатаңдызынга дыштанып алыр дээш эвес, харын-даа чуртувустуң дугайында эртем ажылын бижири мурнунда салдыгын сорулгазын бедии-биле үнелеп, сонуургаан ужурум ол. Шынал-ла, сонуурга-вастың аргазы чок, чүге дээр-ге чуртувустуң делегей кырынга ады-сураа алгыыр-ла болза, бис, каш санныг тыва чонунуң ады-сураа ооң-биле чергелештир алгып, чоннар ортузунга эл-найралды быжылгаарына болгаш олар-биле аралажып чугаалажырының база бир чепсээ ажыттынар дизе, маргыш чок. Мелоди-биле каш-ла минута дургузунда чугаалажып, таныжып алгаш, Тываның аас чогаал болгаш культуразының төвүнге чедип, тыва национал чөмөрлүг кафеге олуруп, шайладывыс. Аалчының сагыш-сеткилинге бүгү-ле чүүлдер аянажып турары ооң хөглүг шырайында, тыва чонга бүзүрели карактарындан-на көстүп турду.

Коллегам Чингис-биле Мелоди-ге тыва чөмөрлүг шилип алырынга дузалажып, тайылбырлап бээривиске, ол хойтпакты, чөмөр-каан хойнуң кара мүнүн болгаш хуужуурну шилип алды. Хойтпакты ижип өөрөнгөн улустуң безин ишти-баары дүвүрөп келирин билер болгаш, ооң кайы хире күштүүн, "айылдыын" тайылбырлап бээривиске, ол бичии-даа сезимейн, харын-даа улуг сонуургал-биле

шай орнунга ижери-биле чагыдып алды. Мелоди ол бүгү чөмөрнү амзааш, тускай амдангы-дыр деп бадыткады. Бодум хуумда хойтпакты ажырганыр боор деп бодаан мен, ыңдыг эвес харын-даа чаагай-зынар кижиле болду. Үжүлээ шайлап ора, аравыста элээн-не хөйну чугаалажып олур бис. Мелоди боду орус дылда арай чевен-даа бол, черле дыл талазында өөрөнгө турар болгаш ыңдыг бе, бир-ле ылгавыр демдектер дузазы-биле чугаазын чедимчелиг тайылбырлап шыдаптар, шыдаар кыс болду. Ыңчалза-даа бистиң чугаалажырывыска Чингистин дузазы дыка ажыктыг болганын, кайы-быс-даа өөрүп ордусу. Чингис баштак аян-биле хөөрээр-ге, Мелодиниң улам-на хей-аады көдүрлүп, чугаа аразында баштактанып-даа олурду.

Ол бодун мынчаар таныштырды: "Мен Новая Зеландияның көдээ суурунга төртүтүнгөн мен, ыңчалза-даа амгы үеде Америка-ның Нью-Йоркта Ривер Сей Драйд деп соңгу-барыын Манхеттенниң районунда чурттап, ында Колумбияның университединде филология салбырының делегей чергелиг чогаал талазында өөрөнгө турар мен" — деп, биске бодун сонуургатты. Ооң даштыкы хевирин болгаш алдынып чоруур кижиле көргөш, 23-25 хар иштинде деп болур, ыңчалза-даа ол бодунуң харын чажырбайн, шала эпчок-сунуп, улгады берген кижиле дийин мен деп баштактанмышаан, 30 деп

айтып берди. Биске эң-не солун чүүл канчал Тываны шилип ап, ыңдыг ырак черден кара чааскаан кортпайн чедип келгенин айтырарывыска ол мынчаар харылады: "Мен Тываның дугайында бижээн номнарны номчуп, Интернет четки-зинден база элээн хөйну билип ап келдим. Университетти доозар үем чоокшулаан, эртем ажылын кылыр үем чедип келген. Эртем ажылын бижириңге белеткенип, Россия-ның элээн хөй чурттарына база бардым, харын-даа өске күрүнелерге четкеш келдим. Бо узун аян-чоруумга хамаарыштыр эң-не ылгавырлыг болгаш культуразы бедик чуртту Тыва деп бүзүрелдиг адап болур-дур мен. Чүге дизе, силерниң эрткен үенерде ада-өгбелериңер эри-шаажыга онаажып, репрессияга таваржып чораан деп эки билер мен. Ыңчалза-даа силер ооң уржуунга алыспайн, ам бо хүнге дээр культураны чидирбейн, ол бүгүн бүрүнү-биле камгалап, кадагалап чорууңар дээр-ле силерниң эң-не күштүг чорууңар, чер-чуртуңарга, төрөөн нацияңарга хүндүткелерни өске күрүнелерге чижек кылдыр бадыткап турарыңар-дыр. Чаңгыс хонук-тун дургузунда дыка хөйну эскердим, көрдүм, билдим. Бирээде, Тывага келген аалчы бүрүзү ону чугаалаар деп бодап тур мен,

бойдузуңар дыка чараш-тыр. Абакандан кел чораш, бедик Саян сынын ажып ора, төрөөн черим Новая Зеландия карактарымынга чуруттунуп, чашкы үем сактып чордум. Ол-ла аңаа онзагайлап эскергеним бир чүүл, бедик сынын кырында киискип турар янзы-бүрү өңнерлиг дилиндек пөстөр баглан черлерниң хөйүн көрдүм. Ону силерниң үндезин шажын-чүдүлгөңер деп билгеним шын болду. Ол дээр-ге чаламалар аскан арттар сыны-дыр деп маңа мени уткуп алган Новосибирск хоорайда өөрөнгө турар эштерим Али Күжүгет биле Алла Казак тайылбырлап бердилер. Чаламаларны болгаш бурганнар саадаан субурганнарны көргөш, тывалар чүдүлгөңерге аажок хүндүткелдиг, ыңак чон деп чүвени хары кижиле, мен безин билип каары кайгамчык-тыр. Кызылга келген хүнүмнүң эртенінде хоорайның төвүнге чораш арыг-силиин магададым. Оон аңгыда Улуг-Хемниң эриинге агаарлап, хемниң сериин чалгыларынга серииттенип чораш, база-ла чүдүлгелиг черлерни чаңгыс эвес удаа көрдүм. Онза чараш төөгүлүг черлер эңмежок чорду, Азияның төвүн сиңбээн тураскаалды ийи караам-биле ол хүн көрдүм. Силерге бо чаңчыл салгал дамчааны чадавас, ханы-нардан хүндүлээчел чон-дур силер. Элээн хөй чурттарга чедип чораш-нымны чугааладым. Оларга хамаарыштыр шынын айтыр чүве болза, чеже-даа сайзыралы бедик болза, сагыш-сеткил, аажы-чаң, үндезин культура, чүдүлгө талазы-биле черле Тывага кайы-даа чурт четпес-тир. Силерниң бир улуг эртинер төрөөн дылыңарда кижиле бүрүзү арыг чугааланып билири чуртуңарны, ада-өгбелериңерни үнелээн демдек деп өрү көөр-дүр мен. База бир эскерген чүүлүм улуг-бичии чон ортузунда орус дылга чугааланыры бедик дең-нелде дээрзин эскердим. Ол база сайзыраңгай чоруктуң салдары-дыр деп бодап тур мен. Бодумнуң орус дылга чугааланырым арай-ла чевен болгаш англи дылды аразында холуп тур мен, ыңчалза-даа силерниң ону сиңгээди алырыңар дыка эки-дир. Ол дээш бодум хуумда өөрүп тур мен" — деп каттырымзал калды. Улаштыр: "Тыва хөгжүмнү аажок дыңнаксап тур мен, хөгжүм херекселинге ойнал орда көргөн болза" — деп ол изиг күзелин чажырбады. Чайгы үе болгаш бүгү чүве септел-

геде, артистер хама-ажылдакчыларның шөлээде болганын, бо удаа хөгжүмге о-профессионал артистеринде чок болдула-даа тыва аас чогаал те-каадында тыва ырынын турарын дыңнап каац-бердивис. Артистер чо-фонограмманы кылы-аранжировщик бар. А-келген сорулгазын ол-лап бээривиске, аң-Шолбан дээр аныяк ос-тыг игилдин үделгези хөгжүмнү Мелодиге ол-Мелодиниң бир күзели (

Бо-ла төпке ол ты-чылдар-биле, ус-шевер-угулзалаан каасталгала-идик-хеп, мөгелерни с-белектер болгаш чүүлдер-биле чоок-оларны холу-биле тудуг-көрдү-даа.

Бистиң ужурашкан-эртенінде ол эжи-би-Ээрен хамнар нийти-лел Тывада ады-сураа бил-Допчун-оол Төлюшови-га кирип, кежик-чолду-бүгү-ле чүүлдерге чед-оруун ажыттырып, езу-дырткан. Тыва хамнар-үезинде ажылгаар-рекселдери, кедер иди-ганыр алгыш-ырылары (бижип эгелээри эртем-бир улуг адыры б-чугаажок. Оон аңгыда ол чедип, хөлдүн эм мал-чагынып, чаңгыс-даа-мага хандыр бойду-каазыгга дыштанып алы-болганын аажок-ла ол-Мелоди Никсон үш-ле-дургузунда Тыва-биле ч-жып, элээн хөйну ка-көрүп алганындан эрте-бижириңге аңаа шаптар-турбас дээрзин боду ба-Ол чуртунга келгеш, хос-де ажылдап ап турары-Zealand Listener" деп-Тываның дугайында көр-ген бүгү чүүлүн чырыда-чугаалады. Келир үе-дүлөзи-биле база катап-аалдап келирин аазааш-биле менди-чаагай байы-аян-чоруун уламчыла-Моолче айттаныпты.

Белекмаа ОС

Чингис СААЯНЫҢ т-ган чуруу.

Республика Хүнүңе уткуштур

АЛДАР-АТТЫГ ТӨРЭЭН СУУРУМ — КОЧЕТОВ

1921 чылдың августа Кочетов суурга 9 кожуун-нуң төлээлери Тыва Арат Республиканы үндезилеп тургусканы бүгүдеге билдингир болгай. Мен бодум 1930 чылдарның эгезинде Кочетов суурга төртүтүнгөн болгаш, ол суурнуң дугайында билер чүүлдеримни номчукчуларга таныштырар бодап ор мен. Мооң мурнунда Кочетов суурнуң дугайында дыка хөй материалдар солун арнынга үнгөн чүве, мен оларны катаптавайн, демдеглеттим-мэн чүүлдерни биждим.

Баштай суур Элегес хемниң Манчы деп тург хаяның мурнуу-чөөн талазында 2 метр хире эрик баткан, ооң чоогунга 1 километр хире черге орус тараачын Атаманов ийи-үш бажыңнарлыг (бичии казанактар) сууржугаш тургускан, ону тывалар Атаманов сууру азы Манчы суур деп-даа адап турган. А чогуш шын ады Суг-Бажы, чүге дээр-ге улуг-биче Шан-

ганнар колдуунда аңаа келгеш чиде бээр, чер адаа-биле Элегес хемче агып кире бээр. Мурнуу талазында дөңмеликтиг, кара суг-луг чиндичейнип чыдар, дүвү ханы чер. Ону тывалар-биле сүмөлеш-кеш, суурнуң амгы турар черинче көжүргөш, Атаманов суур деп адап турган. Россияга революция тийлээн соонда, Сибирьге Кол-чактың арткан аг-шериниң бир

отряды Тываны азы Суг-Бажын таварып, Моолче кирер планныг турда, кызыл шеригниң партизан-нары командири Кочетовка баш-таткан отряд суурнуң соңгу тала-зында Эл-Арыг деп доңмас суглуг черге чылча шаптырган. Ол отряд-ка Оюн Билчири-оол дээн ышкаш элээн каш тыва эки турачылар база киришкен дээр чораан.

Суур орус, тыва, хакас дээш, өске-даа нациялардан тургустунган. 1946-1947 чылдарда колхоз тургустунуп турар үеде Көк-Булуң сумузуна кезек тывалар Межегей-нин девискээри болур Кужур-Булуң-Бажы, Элегес хемниң уну, амгы Элегес-Аксы чоок-кавының арааттары каттышкаш, Суг-Бажы сумузу (Кочетов) болган. Кочетов суурнуң бодунга 2 колхоз турган: бирээзи Молотов колхозу (дарга-зы Никитин), ында колдуунда орус чон хаара туттунган. Бир колхозу Сталин аттыг, ында үстүнде адаа-ным сумунуң арааттары каттышкан,

даргазы мээң ачам Данзын-оол турган. Бо колхоз дораан Кочетов суурга келбээн, Шанган сүт-ба-раан фермазы турган черге, оон Улуг-Шанган белдири тайга чо-огунга турган, аңаа школа, чуртталга бажыңнарын туткан. Оон көжүп баткаш, амгы Кочетов суурга кээп, Жданов аттыг колхоз-биле каттышкаш, сөөлүнде "Комму-низмниң херели" совхоз апарганы ол. Шангандан көжүргөн школада ам республикада ат-сураглыг музей турары ол.

Алдар-аттыг Кочетов суурнуң, оон чонунун ачызында, аңаа шко-ланы дооскаш, комбайнер, тракто-ристеп, комсомол, партия-совет ажылдарына барык 62 чыл дур-гузунда улус ажыл-агыйының ян-зы-бүрү адырларына ажылдааш, ийи орденни, хөй санныг медаль-дарны шаңналга алдым. 3 катап Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң, 12 катап көдээ, хоорай, район со-веттериниң депутадынга сонгут-

туруп ажылдааным дээ-мээң төрөөн суурум Коч-оон чонунуң ачызы-дыр-рагыг суурум мээң сагы-лимге мөңгөде чырык булу-артар.

Төрөөн суурумнуң ат-а-кижилери хөй. Оларның а-Ада-чурттуң Улуг дайынын-жикчизи, эки турачы С-Чассыгбаевич Оюн, Рес-Орденниң эдилекчизи (Биче-оолович Куулар, Та-жуун чагыргазының дарга-гей Чорбаевич Ондар өскелерни-даа адап болур-Чоргааранчыг байырл-республика Хүнү-биле бүгү-чер-чурттугларымга байырымны чедирип ор ме-чуртувус улам сайзыразыг-бурунгаар чүткүлдүг аж-чурттаарын күзедим.

Дадар-оол ДАНЗЫН Улуг-Хем кожуун чагы-рының хөй-ниити органи-зының чөвүлелиниң уду-чузу, Тыва Республи-алдарлыг ажылдакчызы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ — ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының ай санының акша шаңналының хемчээлиниң дугайында

2006 чылдың июль 6-да "Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң акша-шалыңының болгаш аңгал акшазының дугайында" №1889 х-1 хоойлузунуң 8 чүүлүгү дүүштүр доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының ай санының акша шаңналының хемчээлин аңгы-аңгы кылдыр дараазында хемчээлдерге доктаадып тургузар:

а) хамааты албанның дээди бөлүүнүң албан-дужаалдарының талазы-биле — ол албан-дужаалга дүүштүр акша-шалыңының 2 хемчээлин;

б) хамааты албанның кол бөлүүнүң албан-дужаалдарының талазы-биле — ол албан-дужаалга дүүштүр акша-шалыңының 8 хемчээлин;

в) хамааты албанның башкарыкчы бөлүүнүң албан-дужаалдарының талазы-биле — ол албан-дужаалга дүүштүр акша-шалыңының 1,5 хемчээлин;

г) хамааты албанның улуг бөлүүнүң албан-дужаалдарының талазы-биле — ол албан-дужаалга дүүштүр акша-шалыңының 2 хемчээлин;

д) хамааты албанның биче бөлүүнүң албан-дужаалдарының талазы-биле — ол албан-дужаалга дүүштүр акша-шалыңының 3 хемчээлин.

2. Бо Чарлыкты күүседире-биле холбаш-чарыгдалдарны Тыва Республиканың

республика бюджетинде Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарын ол чылда хандыры-биле көрдүнген акша-хөреңгиниң күсели-биле боттандыраар.

3. Күжүн чидирген деп санаары болза: — 2006 чылдың август 4-те "Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының ай санының акша шаңналының хемчээлиниң дугайында" Тыва Республиканың Чазаның Даргазының №116 Чарлыгы;

— 2006 чылдың август 30-де "Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының ай санының акша-шалыңының хемчээлиниң дугайында" Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Чарлыгына өскерилгелер болгаш немелдер кириериниң дугайында" Тыва Республиканың Чазаның Даргазының №130 Чарлыгы;

— 2009 чылдың ноябрь 10-да "Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының ай санының акша шаңналының хемчээлиниң дугайында" Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Чарлыгының 1 пунктузунга өскерилгелер кириериниң дугайында" Тыва Республиканың Чазаның Даргазының №255 Чарлыгы.

4. Бо Чарлык 2012 чылдың апрель 1-ден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Баштыңы-Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2012 чылдың май 2
№138

Тыва Республиканың күрүнениң албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң болгаш оларның өг-бүлелериниң кежигүннериниң орулгаларының дугайында, өңчү-хөреңгизиниң болгаш өңчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни кириериниң болгаш ол медээлерни ниити-россияның база республиканың массалыг информация чепсектеринге парлаар кылдыр бээриниң чурумун бадылаарының дугайында

Тыва Республиканың күрүне органнарының ажил-чорудулгазының информастыг чарлык-чоруун хандыраар сорулга-биле доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың күрүнениң албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң болгаш оларның өг-бүлелериниң кежигүннериниң орулгаларының дугайында, өңчү-хөреңгизиниң болгаш өңчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни кириериниң болгаш ол медээлерни ниити-россияның база республиканың массалыг информация чепсектеринге парлаар кылдыр бээриниң чурумун

кириериниң болгаш ол медээлерни ниити-россияның база республиканың массалыг информация чепсектеринге парлаар кылдыр бээриниң чурумун бадылаар.

2. Бо Чарлык ону албан-езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Баштыңы-Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2012 чылдың май 2
№137

Тыва Республиканың Баштыңының-Чазаның Даргазының 2012 чылдың май 2-де №137 Чарлыгы-биле бадылаттынган

Тыва Республиканың күрүнениң албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң болгаш оларның өг-бүлелериниң кежигүннериниң орулгаларының дугайында, өңчү-хөреңгизиниң болгаш өңчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни кириериниң болгаш ол медээлерни ниити-россияның база республиканың массалыг информация чепсектеринге парлаар кылдыр бээриниң чуруму

1. Бо чурумну 2009 чылдың май 8-те Россия Федерациязының Президентизиниң Россия Федерациязының күрүнениң албан-дужаалдарын болгаш Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң, дералдыг күрүне албан-хаакчыттарының болгаш оларның өг-бүлелериниң кежигүннериниң орулгаларының дугайында, өңчү-хөреңгизиниң болгаш өңчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни кириериниң болгаш ол медээлерни дералдыг күрүне органнарының, Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне органнарының албан-езузуңуң сайтында база ниити-россияның массалыг информация чепсектеринге парлаар кылдыр кириериниң чурумунуң дугайында" №561 Чарлыгында чүүлдерни барымдаалап ажилдап турган.

2. Бо чурум Тыва Республиканың Чазаның

Даргазының Канцеляриязының болгаш Чазак Аппаратының күрүне албанының, кадр политиказының болгаш күрүне шаңналдарының эргелелиниң, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының кадр албаннарының, Тыва Республиканың күрүне органнарының (моон соңгаар — Тыва Республиканың күрүне органнары дээр) Тыва Республиканың күрүнениң албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң болгаш оларның өңчү-хөреңгизиниң болгаш өңчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни (моон соңгаар-орулгалар дугайында, өңчү-хөреңги болгаш өңчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелер дугайында медээлер дээр) Тыва Республиканың күрүне органнарының

албан-езузуңуң сайтыларынга (моон соңгаар — албан-езузуңуң сайтылары дээр) кириериниң талазы-биле, а ол ышкаш ол медээлерни ниити-россияның болгаш республиканың массалыг информация чепсектеринге оларның негелдезин езуугаар парлаар кылдыр бээриниң талазы-биле хүлээлгелерин доктаадып турар.

3. Албан-езузуңуң сайтыларынга болгаш ниити-россияның, республиканың массалыг информация чепсектеринге парлаар кылдыр орулгаларның дугайында, өңчү-хөреңги болгаш өңчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында дараазында медээлерни бээр:

а) Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалын ээлеп турар кижиге, ооң өөнүн иштинге (өөнүн ээзинге) болгаш назы четпээн уругларына өңчү эргелиг хамааржыр азы оларның ажылгалында турар шимчeves өңчү-хөреңги объектилериниң, оларның хевирин, шөлүн болгаш кайы чуртта турарын айтыкан даңзызы;

б) Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалын ээлеп турар кижиге, ооң өөнүн иштинге (өөнүн ээзинге) болгаш назы четпээн уругларына өңчү эргелиг хамааржыр транспорт херекселдериниң хевирин болгаш марказын айтыкан даңзызы;

в) Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалын ээлеп турар кижиниң, ооң өөнүн иштинге (өөнүн ээзинге) болгаш назы четпээн уругларының декларацияда кириген чыл орулгазы.

4. Албан-езузуңуң сайтыларынга болгаш ниити-россияның, республиканың массалыг информация чепсектеринге парлаар кылдыр орулгаларның дугайында, өңчү-хөреңги болгаш өңчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында медээлерге кирип болбас чүүлдер:

а) Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалын ээлеп турар кижиниң, ооң өөнүн иштинге (өөнүн ээзинге) болгаш назы четпээн уругларының орулгаларының дугайында, ол кижилериниң эргезинде өңчү-хөреңгизиниң дугайында болгаш оларның өңчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында өске-даа медээлерни (бо чурумнуң 3 пунктузунда айтылганында аңгыда);

б) Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалын ээлеп турар кижиниң, ооң өөнүн иштинге (өөнүн ээзинге), уругларының болгаш өг-бүлениң өске-даа кежигүннериниң хуу медээлерин;

в) Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалын ээлеп турар кижиниң, ооң өөнүн иштинге (өөнүн ээзинге), уругларының болгаш өг-бүлениң өске-даа кежигүннериниң чурттап турар черин, почта адресин, телефонун болгаш харылзаа тудар өске-даа херекселдерин тодарадып болгу дег медээлерни;

г) Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалын ээлеп турар кижиниң, ооң өөнүн иштинге (өөнүн ээзинге), уругларының, өг-бүлениң өске-даа кежигүннериниң өңчү

2012 чылдың апрель 26-да Тыва Республиканың Баштыңының-Чазаның Даргазының №132 Чарлыгына өскерилгелер кириериниң дугайында

"Тыва Республиканың Баштыңының-Чазаның Даргазының эрге-байдалының дугайында" Тыва Республиканың Конституция хоойлузуңуң 7 чүүлүн 4 кезээн удуртулга болдурга, **доктаадырым болза:**

1. 2012 чылдың апрель 26-да Тыва Республиканың Баштыңының-Чазаның Даргазының "Тыва Республиканың Баштыңының-Чазаның Даргазының чанында хамааты эгелээшкиннерни деткириниң талазы-биле Чөвүлелдин дугайында" №132 Чарлыгына дараазында өскерилгелерни кириер:

эргелиг азы оларның ажылгалында турар шимчeves өңчү-хөреңгилериниң объектилерин тодарадып болгу дег медээлерни;

д) күрүне чажыдынга хамааржыр азы чажыт деп санаттынар медээни.

5. Бо чурумнуң 3 пунктузунда айтылган орулгаларның дугайында, өңчү-хөреңгизиниң болгаш өңчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни албан-езузуңуң сайтыларынга орулгаларның дугайында, өңчү-хөреңгизиниң дугайында болгаш өңчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалын ээлеп турар кижилериниң барымдаалар кириеринге Тыва Республиканың Баштыңының-Чазаның Даргазының доктаадып тургускан хүнүнден 14 хонуктуң дургузунда хуусаада медээлерни кириер.

6. Бо чурумнуң 3 пунктузунда айтылган орулгаларның дугайында, өңчү-хөреңгизиниң болгаш өңчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни албан-езузуңуң сайтыларынга кириер:

а) Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын Тыва Республиканың Чазанда болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарын Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязында болгаш Чазак Аппаратында ээлеп турар кижилерниң кириерин Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының болгаш Чазак Аппаратының күрүне албанының, кадр политиказының болгаш күрүне шаңналдарының эргелели хандыраар;

б) Тыва Республиканың күрүнениң өске албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерни кириерин Тыва Республиканың тус-тус күрүне органнарының кадр албаннары хандыраар.

7. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының болгаш Чазак Аппаратының күрүне албанының, кадр политиказының болгаш күрүне шаңналдарының эргелели болгаш Тыва Республиканың күрүне органнарының кадр албаннары:

а) ниити-россияның, республиканың массалыг информация чепсектеринден негелде тургузуп келген хүнден 3 хонук хуусаа дургузунда тургустунган негелдеге хамааржыр Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын база Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалын ээлеп турар кижиниң дыйнадыр;

б) ниити-россияның, республиканың массалыг информация чепсектеринден негелдениң кирген хүнүнден 7 хонук хуусаада аңаа бо чурумнуң 3 пунктузунда айтылган медээлерни, бир эвес негеттинип турар медээлер Тыва Республиканың күрүне органнарының албан-езузуңуң сайтызында кирбээн болза, бээр.

8. Бо чурумну сагывааны дээш, а ол ышкаш күрүне чажыдынга хамааржыр азы чажыт деп санаттынар медээлерни таратканы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының болгаш Чазак Аппаратының күрүне албанының, кадр политиказының болгаш күрүне шаңналдарының эргелелиниң болгаш Тыва Республиканың күрүне органнарының кадр албанының күрүне албан-хаакчыттары Россия Федерациязының хоойлужудулгазын болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазын езуугаар харысалгага онаажыр.

нының-Чазаның Даргазының чанында хамааты эгелээшкиннерни деткириниң талазы-биле Чөвүлелдин дугайында" №132 Чарлыгына дараазында өскерилгелерни кириер:

1) Тыва Республиканың Баштыңының-Чазаның Даргазының чанында хамааты эгелээшкиннерни деткириниң талазы-биле

Чөвүлелдин дугайында дүрүмде:

а) 5 пунктта "оралакчызы" деп сөстү "оралакчылары" деп сөс-биле солугур;
б) 8 пунктунун "6" иштиги пунктузун дараазында эдилге-биле бижир;
"6" Тыва Республиканың Чазааның кежигүннери, Тыва Республиканың күрүнө комитеттеринин, албаннарының болгаш агентилелдеринин удуртукчулары;

"Тыва Республиканың Баштыңының-Чазааның Даргазының чанында хамааты эгелээшкннерни деткирининг талазы-биле Чөвүлелдин СОСТАВЫ

1. Куулар Дугаржапович Даржаа — ИХЯ-ның хоочуну, арат-тараачын ажыл-агыйының удуртукчузу, Чөвүлелдин даргазы (дугуржулга езугаар);
2. Каң-оол Тимурович Даваа — Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы, Чөвүлел даргазының оралакчызы (дугуржулга езугаар);
3. Хонук-оол Доржуевич Монгуш — Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазы, Чөвүлел даргазының оралакчызы (дугуржулга езугаар);
4. Юрий Юрьевич Ананьин — Тыва Республиканың Баштыңының-Чазааның Даргазының чөвүлөкчизи, Чөвүлелдин секретары;
5. Михаил Мижит-оолович Аңчы — күш-ажылдың хоочуну, Каа-Хем кожуун (дугуржулга езугаар);
6. Белек-оол Чоодуевич Баткар — күш-ажылдың хоочуну, Тес-Хем кожуун (дугуржулга езугаар);

а) 10 пунктта "оралакчының даалгазы" деп сөстөрни "оралакчыларның бирээзинин даалгазы" деп сөстөр-биле солугур;
2) Тыва Республиканың Баштыңының-Чазааның Даргазының чанында хамааты эгелээшкннерни деткирининг талазы-биле Чөвүлелдин составын дараазында эдилге-биле бижир:

7. Анатолий Васильевич Биче-оол — сайгарлыкчы, Барыын-Хемчик кожуун (дугуржулга езугаар);
8. Юрий Доржуевич Бичижижик — күш-ажылдың хоочуну, Би-Хем кожуун (дугуржулга езугаар);
9. Владимир Иванович Глушенков-күш-ажылдың хоочуну, Кызыл хоорай (дугуржулга езугаар);
10. Мария Монгушевна Дамчай — Улуг-Хем кожуунун Херээженнер эвилелинин даргазы (дугуржулга езугаар);
11. Меңги Орланович Кожига — Тыва Республиканың аныктар чазааның кежигүнү;
12. Сылдыс Ландарович Калындуу — республиканың "Тываның аныктар эвилели" хөй-ниити организациязының кежигүнү (дугуржулга езугаар);
13. Никита Оолакович Кара-Сал — күш-ажылдың хоочуну, Чөөн-Хемчик кожуун;
14. Сергей Хомушкучевич Кочаа — күш-

ажылдың хоочуну, Россия Федерациязының Чурукчулар эвилелинин кежигүнү, Бай-Тайга кожуун;

15. Валерий Николаевич Куулар — Өвүрнүн ТКЗ-ниң кол эмчизи (дугуржулга езугаар);

16. Юрий Викторович Маклыгин — казактарның Устүү-Енисей шериг ниитиле-жилгезининг атаманы (дугуржулга езугаар);
17. Эдуард Баирович Мижит — Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелинин даргазы (дугуржулга езугаар);
18. Виктор Дмитриевич Моломдай — күш-ажылдың хоочуну, Кызыл хоорай (дугуржулга езугаар);

19. Владимир Сагаанович Монгуш — күш-ажылдың хоочуну, Ак-Довурак хоорай (дугуржулга езугаар);
20. Юрий Георгиевич Никитин — күш-ажылдың хоочуну, Тожу кожуун (дугуржулга езугаар);

21. Сергей Викторович Никонов — күш-ажылдың хоочуну, Кызыл хоорай (дугуржулга езугаар);
22. Бораш Серемаевич Ондар — күш-ажылдың хоочуну, "Шын" солунун штаттан дашкаар корреспондентизи, Сүт-Хөл кожуун (дугуржулга езугаар);

23. Наксыл-оол Чадамбаевич Ооржак — күш-ажылдың хоочуну, Кызыл кожуун (дугуржулга езугаар);
24. Августа Николаевна Перелеева — Тыва Республиканың эрге-хоойлу камгалаар хөй-ниити шимчээшкннининг даргазы (дугуржулга езугаар);

25. Виктор Кууларович Пюрю-ның хоочуну, Улуг-Хем кожуун (дугуржулга езугаар);

26. Павел Владимирович Реу Хаакта анык техниктер стан-директору (дугуржулга езугаар);

27. Федор Оолович Сенди — кожуунун Балыктыг сумузу-дугуржулга езугаар);

28. Павел Тюлюшович Суваң камгалалдың хоочуну, Чаа-Хөл кожуун (дугуржулга езугаар);

29. Ульяна Даржаевна Хертек-Тайга кожуун чагырга-зының болгаш херээженнер херектеринин биле килдизинин эргелекчизи (дугуржулга езугаар);

30. Вячеслав Степанович Хөөредилгенин хоочуну, Кызыл (дугуржулга езугаар);

31. Танов Кыргысович Чигден-ажылдың хоочуну, Кызыл кожуун (дугуржулга езугаар);

32. Доржу-Белек Балдинович күш-ажылдың хоочуну, Эрзин (дугуржулга езугаар);

33. Александр Александрович шериг албанының хоочуну, "Ма Медведь" спорт-аңныыр клубу-тукчузу.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Баш Чазааның Даргазы Ш. КАРА-О
Кызыл хоорай

2012 чылдың июнь 13
№180

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

"2011-2012 чылдарда Тыва Республиканың кадык камгалалын чаартыры" программага өскерилгелерни кириерининг дугайында 2012 чылдың май 5 № 213 Кызыл хоорай

"Россия Федерациясында Ылап-ла медицина камгаладылганының дугайында" 2010 чылдың ноябрь 29-тан № 326-ФХ федералдыг хоойлунун 50 чүүлү, Россия Федерациязының Чазааның 2010 чылдың декабрь 27-де 2396-р дугаар-биле 2011-2012 чылдарда Россия Федерациязының субъектилерининг кадык камгалалын чаартырының регион программаларын боттандыраарыңа Ылап-ла медицина камгаладылганының федералдыг фондузунун бюджетинден субсидияларны хуваарының дугайында айтырыкчыны, Тыва Республиканың Чазаа, Россия Федерациязының Кадык камгалалы болгаш социал хөгжүлдө ямызы биле Ылап-ла медицина камгаладылганының федералдыг фондузунун аразында "2011-2012 чылдарда Тыва Республикада кадык камгалалын чаартыры" программаның саң-хөө хандырылганының дугайында 2011 чылдың апрель 29-та дугуржулгазы база Ылап-ла медицина камгаладылганының федералдыг фондузунун бадылааны кадык камгалалын чаартырының регион программаларын саң-хөө хандырылганыңа Ылап-ла медицина камгаладылганының федералдыг фондузунга 2012 чылдың январь 1-ге чедир чыылган субсидияларнын артын ажыглаарының немелде дугуржулга езугаар, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2011 чылдың март 22-де № 167 доктаалы-биле бадылааны "2011-2012 чылдарда Тыва Республиканың кадык камгалалын чаартыры" программага дараазында өскерилгелерни кириер:

— "2011-2012 чылдарда Тыва Республиканың кадык камгалалын чаартырының программаның паспортун" деп 1-ги кезекти №1 капсырылга езугаар чаа редакция-биле бижир;
— "Чидиг айтырыгларның утказы болгаш программа аргалары-биле ону шийтирилээринге эргежок чугла үндезинер" деп 2-ги кезекте "Акушер-гинеколог дузазын болгаш уругларга эмчи дузазын сайзыраңгайжыдары" 2.19.5 иштиги кезекке "2011-2012 чылдарда Россия Федерациязының

субъектилерининг кадык камгалалын чаартыры регион программасы-биле уругларга эмчи дузазын көргүзөр, сайзыраңгайжыдар талазы-биле хемчеглер" таблицаны № 2 капсырылга езугаар немээр;

— "Кадык камгалалыңа амгы үениң информация системасын кириери" деп 4-кү кезекте "Тыва Республиканың кадык камгалалында амгы үениң информация системасын кириеринге чарыгдалдарның тургузуу" 2-ги таблицаны №4 капсырылга езугаар чаа редакция-биле бижир;

— "Эмчи дузазын көргүзеринге стандарттарны кириери" деп 5-ки кезектин "Тыва Республиканың девискээринге федералдыг адырлар стандарттарын кириери" 5.1, "Амбулаторлуг, ооң иштинде специалист эмчилеринг көргүзүп турары эмчи дузазын чедингирин бедидер талазы-биле хемчеглер" 5.2 иштиги кезектерни база "Эмчи дузазын көргүзеринге стандарттарны кириери" 5-ки кезектин "14 харлыг элээдилеринг диспансеризациязы: Тыва Республиканың ТПГГ составынче кириер талазы-биле хемчеглер (2013 чылдан эгелен)" 5.5 иштиги кезектен чаа редакция-биле № 5 капсырылга езугаар бижир;

— "Программаның саң-хөө хандырылганы" 8-ки кезекти чаа редакция-биле № 6 капсырылга езугаар бижир;

— "Программаны шынарлыг боттандырганыңа үнелел" деп 9-кү кезекке "Амбулаторлуг, ооң иштинде специалист эмчилеринг көргүзүп турары эмчи дузазын чедингирин бедидери" 2 база "Эмчи дузазын организастаарын, саң-хөө хандырылганын болгаш учедун экижидер талазы-биле хемчеглер" 3 таблицаларны № 7 капсырылга езугаар немээр.

2. Бо доктаалдың күүселдезинге контролду Тыва Республиканың Чазааның Аппараты биле Чазааның Даргазының Канцеляриязының социал политика эргелелинге дагыр.

3. Бо доктаалды "Тувинская правда" биле "Шын" солуннарда парлаар.
Тыва Республиканың Чазааның бирги оралакчызы М. КОЗЛОВ.

2011 чылда Тыва Республиканың чурттакчы чонунун кадыкшыл байдалының дугайында күрүнө илеткелининг дугайында 2012 чылдың июнь 27 № 347 Кызыл хоорай

"Тыва Республиканың Чазааның дугайында" 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 ВХ-1 Тыва Республиканың Конституция

хоойлузунун 13 чүүлү езугаар Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2011 чылда Тыва Республиканың чурт-

такчы чонунун кадыкшыл байдалының дугайында күрүнө илеткелин хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың Кадык камгалалы болгаш социал хөгжүлдө ямызы республиканың чурттакчы чонунга 2011 чылда Тыва Республиканың чурттакчы чонунун кадыкшыл байдалының дугайында күрүнө илеткелин таныштыраарын ай дургузунда организастап, шынарлыг болгаш чедингир эмчи дузазы-биле республиканың чурттакчы чонун хандыраар талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр.

"2011-2013 чылдарда Тыва Республикада күш-культураны болгаш сп хөгжүдери" республиканың тускай сорулгалыг программасынга өскерилгелерни кириерининг дугайында 2012 чылдың апрель 5 № 143 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың ноябрь 19-та № 511 доктаалы-биле бадылааны "2011-2013 чылдарда Тыва Республикада күш-культураны болгаш спортту хөгжүдери" республиканың тускай сорулгалыг программасынга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) Программаның паспортунда:

а) "Программаны акшаландыраарының хемчээли болгаш дөстери" деп турушта: "1084,961" деп саннарны "1083,20186" деп саннар-биле солугур;

"64,353" деп саннарны "63,5936" деп саннар-биле солугур;

"49,500" деп саннарны "48,5" деп саннар-биле солугур;

"245,061" деп саннарны "243,30186" деп саннар-биле солугур;

"55,953" деп саннарны "55,1936" деп саннар-биле солугур;

"13,500" деп саннарны "12,500" деп саннар-биле солугур;

"175,608" деп саннарны "175,60826" деп саннар-биле солугур;

б) "Программаның боттанышкынындан манал турар төңчү түңнелдер болгаш социал база бюджеттин шынарының көргүзүлгери" турушта: "225 немелде ажылчын олуттарны тургузары: 2011 ч. - 15; 2012 ч. - 15; 2013 ч. - 195" деп уткалыг сөстөрни немээр;

2) Программаның III кезээнин "Бедик чедишкннерлиг спортту хөгжүдери болгаш спортчу курлавырны белеткээри" иштиги кезекти дараазында редакция-биле бижир:

Бедик чедишкннерлиг спортту хөгжүдери болгаш спортчу курлавырны белет-

кээри

Бедик чедишкннерлиг спортту дер болгаш спортчу курлавырны белеткээри-биле дараазында хемче хүлээп алыр ужурулуг:

чыынды команданы, ооң иштинде зында олимпийжи чылче спортчу вырны белеткээрин чорудуп тур спортчу организацияны тодарадыр биле Тыва Республиканың Чазааның зынын чанында Күш-культураны (спортту хөгжүдөр талазы-биле чөвү шийтирин хүлээп алыры;

чурттуң, республиканың чыынды даларынче кандидаттар — дээди кл спортчуларын белеткээринге байдал тургузары;

күш-культура болгаш спорт ады тулган специалисти илередири-биле ның спортчу элитазы" республика рузун эрттирери;

Россияның чыынды командала кежигүннери — Тыва Республиканың чуларыңа Тыва Республиканың Чаа Даргазының стипендияларының төлө организастаары;

Олимпий, Паралимпий болгаш Суу пий оюннарының чемпиону аттарны алган, ол оюннарда азы делегей б Европа маргылдааларыңа шаңналды лерни элээн Тыва Республиканың сп ларыңа болгаш оларның тренерле чурттаар оран-сава тудуп (садып) алы субсидияны бээри;

Тыва Республиканың чыынды ко зының спортчу белеткел төвүнүн, олимп курлавыр училищезинин, РЭУСШ, баазыңа дээди класстың спортчулар спортчу курлавырын белеткээри; сп

хеп, идик болгаш боду ажыглаары-биле дериг-херексел-биле хандыраары; спортчуларны шынарлыг белеткээри-биле Тыва Республиканың чыынды командазының спортчу белеткел төвү, олимпийжи курлавыр училищези, РЭУСШ-ка, ЭУСШ-ка методиктиг болгаш практиктиг ажылдар;

спортчу баазаларга болгаш күш-культура-кадыкшылга төптеринге Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың чыынды командаларының кежигүннере өөредилге-белеткел чыыштарын организастаары, башкарыкчы спортчуларны деткириниң комплекстиг программаларын ажылдап кылыры болгаш боттандыраары; округтарга, бүгү Россия болгаш делегей маргылдааларына Тыва Республиканың чыынды командазының, спортчуларының, инвалид спортчуларның киржилгезин хандыраары, албан-еэзуунуң күш-культура болгаш спортчу хемчеглерин организастаары болгаш эрттирери;

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың чыынды командазының кежигүннере фармакология, катап тургустунар болгаш белок-глюкозалыг препараттар-биле хандыраары, спортчуларны эмчээрин организастаары, реабилитация хемчеглерин эрттирери, эмчи хыналдазын хандыраары;

"И.С. Ярыгин аттыг СМДШ" РКБА ТСТ-ни дериг-биле эмчи диагностика болгаш реабилитация дериг-херекселдерин садып алыры;

спортка допинг ажыглаарына удур корудуп турар хемчеглерни ам-даа калбар-тыр;

күш-культура болгаш спорттун методик-тиг болгаш эмчи-биологтук чидиг айтырыг-

"Тыва Республиканың Кызыл кожуун" муниципалдыг районнун девискээринде көдээ ажил-агыйына ажыглаар категориялыг черлерни үлетпүр болгаш өске-даа тускай сорулгаларга ажыглаар черлер деп категорияже шилчидериниң дугайында

2012 чылдың июнь 8

№ 300 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының 2004 чылдың декабрь 21-де "Черлерни болгаш чер участоктарын бир категориядан өске категорияже шилчидериниң дугайында" № 172-ФХ-ин федералдыг хоойлуну, Россия Федерациязының Чер кодекзиниң 8 кезээниң 1 үлүн удуртулга болдургаш, "Тыва Республиканың Кызыл кожуун" муниципалдыг районнун чагыргазының кириген дилээ-биле өдээ ажил-агыйына ажыглаар категориялыг черлерни үлетпүр болгаш өске-даа тускай сорулгаларга ажыглаар черлерге шилчидип бээриниң дугайында материаларын өөренип көрбүшөөн, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

Черниң казымалдары-биле холбашкан ажилдарны (казымал байлактарны казар талазы-биле ажилдарны чорутпас) чорудары-биле конвейер шугумунун, болбаазырадылга фабриказының болгаш инфраструктура тудуун тудары-биле көдээ ажил-агыйына ажыглаар категориялыг

черлерни үлетпүр болгаш өске-даа тускай сорулгаларга ажыглаар черлер деп категорияже дараазында чер участоктарын дамчыдар:

— Тыва Республиканың Кызыл кожуун-нун Эрбек суурнун барыын талаже 6-7 км-де 600000 дөрбелчин метр шөлдүг 17:05:0000000:88 кадастр дугаарлыг черни, № 1 капсырылга езугаар;

— Тыва Республиканың Кызыл кожуун-нун Эрбек суурнун барыын талаже 6-7 км-де 2500000 дөрбелчин метр шөлдүг 17:05:0000000:80 кадастр дугаарлыг черни, № 2 капсырылга езугаар.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

3. Бо доктаалдың күүселдезиниң хыналдазын Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү хамаарылгаларының яамызына дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2012 чылдың июнь 8-те № 300 доктаалына № 1 капсырылга

"Тыва Республиканың Кызыл кожуун" муниципалдыг районнун девискээринде черниң казымалдары-биле холбашкан ажилдарны (казымал байлактарны казар талазы-биле ажилдарны чорутпас) чорудары-биле конвейер шугумунун тудуун тудары-биле "Енисей үлетпүр компаниязы" хаагыг акционерлиг нитилелге бээр чер участогунун ТАЙЫЛБЫРЫ

Черниң ажыглакчызы азы арендатор	Кадастр дугаары, шөлү	Чер участогунун категориязын өскерттип турарының чылдагааны база сорулгазы	Шилчиттинип турар чер база ооң категориязы	Чер участогунун турар чери болгаш кызыгаары
Енисей үлетпүр компаниязы "Хаагыг акционерлиг нитилел"	17:05:0000000:88 600000 кв.м	черниң казымалдары-биле холбашкан ажилдарны (казымал байлактарны казар талазы-биле ажилдарны чорутпас) чорудары-биле конвейер шугумунун тудуун	Үлетпүр болгаш өске-даа тускай сорулгаларга ажыглаар черлер	Тыва Республиканың Кызыл кожууннун Эрбек суурнун барыын талаже 6-7 км-де

ларының талазы-биле ведомство аразында комплекстиг эртем бөлүүн (КЭБ) тургузары болгаш ооң ажылын организастаары; эң-не эки спортчу школа (РЭУСШ, ЭУСШ), эң-не тулган спортчулар болгаш тренерлер дээш чыл санында мөөрейлерни эрттирери;

күш-культура-спортчу болгаш шериг-спортчу угланышкынныг мергежил класс-тарын хөгжүдери.

Спорттун хевирлер аайы-биле Россияның чыынды командазынче кирип турар спортчуларга "Тываның күрүне университети" ДПӨ КБӨА-га тускай сорулгалыг олуттарны аңгылап бээриниң дугайында керээни чарар;

3) Программаның IV кезээнде: "1084,961" деп саннарны "1083,20186" деп саннар-биле солуур;

"64,353" деп саннарны "63,5936" деп саннар-биле солуур;

"49,500" деп саннарны "48,5" деп саннар-биле солуур;

"245,061" деп саннарны "243,30186" деп саннар-биле солуур;

"55,953" деп саннарны "55,1936" деп саннар-биле солуур;

"13,500" деп саннарны "12,500" деп саннар-биле солуур;

"175,608" деп саннарны "175,60826" деп саннар-биле солуур;

4) Программаның № 1 капсырылга-зында:

а) I, II кезектерни өскерткен редакция-биле хүлээп алыр.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" биле "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2012 чылдың июнь 8-те № 300 доктаалына № 2 капсырылга

"Тыва Республиканың Кызыл кожуун" муниципалдыг районнун девискээринде черниң казымалдары-биле холбашкан ажилдарны (казымал байлактарны казар талазы-биле ажилдарны чорутпас) чорудары-биле болбаазырадылга фабриказының болгаш инфраструктура тудуун тудары-биле "Енисей үлетпүр компаниязы" хаагыг акционерлиг нитилелге бээр чер участогунун ТАЙЫЛБЫРЫ

Черниң ажыглакчызы азы арендатор	Кадастр дугаары, шөлү	Чер участогунун категориязын өскерттип турарының чылдагааны база сорулгазы	Шилчиттинип турар чер база ооң категория-зы	Чер участогунун турар чери болгаш кызыгаары
"Енисей үлетпүр компаниязы" хаагыг акционерлиг нитилел	17:05:0000000:80 2500000 кв.м	черниң казымалдары-биле холбашкан ажилдарны (казымал байлактарны казар талазы-биле ажилдарны чорутпас) чорудары-биле конвейер шугумунун тудуунга	Үлетпүр болгаш өске-даа тускай сорулгаларга ажыглаар черлер	Тыва Республиканың Кызыл кожууннун Эрбек суурнун барыын талаже 6-7 км-де

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының тургузуунга өскерилгелерни кириериниң дугайында 2012 чылдың июнь 27 № 339 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың май 16-да "Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы болгаш ооң тургузуунун дугайында дүрүмнү бадылаарының дугайында" № 612 доктаалы-биле бадылааны Тыва Республиканың Көдээ

ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының тургузуунга өскерилгелерни капсырылга езугаар чаа редакция-биле бижи, кириер. 2. Бо доктаалды "Тувинская правда" биле "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Дарга-зының бирги оралакчызы М. КОЗЛОВ.

Тыва Республиканың Чазааның 2012 чылдың июнь 27-де № 339 доктаалына капсырылга

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының ТУРГУЗУУ

Сайыт
Сайыттың дузалакчызы
Сайыттың бирги оралакчызы
Сайыттың оралакчызы
Сайыттың оралакчызы

Саң-хөөнү боттуг ажыглаарына экономика, саң-хөө болгаш контроль эргелели - 13 кижи.

Эргелелдин начальниги - 1 кижи.
Бухгалтер учеду болгаш отчету - 5 кижи.
Килдис начальниги - 1 кижи.
Начальниктиң оралакчызы - 1 кижи.
Консультант - 1 кижи.
Кол специалист - 1 кижи.
Башкарыкчы специалист - 1 кижи.

Инвестиция программаларының экономиказы, анализи, прогнозу болгаш боттанышкынының килдизи - 4 кижи.
Килдис начальниги - 1 кижи.
Консультант - 1 кижи.
Кол специалист - 1 кижи.
Башкарыкчы специалист - 1 кижи.

Үнүш ажил-агый, чер хамаарылгалары болгаш техника политиказының килдизи - 3 кижи.
Килдис начальниги - 1 кижи.
Кол специалист - 1 кижи.
Башкарыкчы специалист - 1 кижи.

Организастиг, кадрлар, эрге-хоойлу

болгаш информация хандырылганың килдизи - 4 кижи.

Килдис начальниги - 1 кижи.
Консультант - 1 кижи.
Кол специалист - 1 кижи.
Башкарыкчы специалист - 1 кижи.

Мал ажил-агый болгаш уксаажы-дылга ажилының килдизи - 5 кижи.
Килдис начальниги - 1 кижи.
Начальниктиң оралакчызы - 1 кижи.
Кол специалист - 1 кижи.
Башкарыкчы специалист - 2 кижи.

Көдээ ажил-агый продукциязын болгаш балык тывыжын белеткээр болгаш болбаазырадырының килдизи - 3 кижи.
Килдис начальниги - 1 ед.
Кол специалист - 1 кижи.
Башкарыкчы специалист - 1 кижи.

Ажил-агый болгаш техниктиг хандырылга албаны - 6 кижи.
Улуг инженер - 1 кижи.
Улуг инспектор - херек эмгекчизи - 1 кижи.
2-ги разрядтың аштакчызы - 2 кижи.
1-ги разрядтың таңнылы - 2 кижи.
Күрүнениң хамааты албан-хаакчылары - 33 кижи.
Күрүнениң хамааты албан-хаакчылары эвестер - 6 кижи.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бирги чыыжының депутаттарының немелде соңгулдаларын эрттирериниң дугайында

2012 чылдың июль 16 № 42/228-6 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттары Р.С. Монгуштуң (Барыын-Хемчиктин №7), В.М. Бартына-Садының (Улуг-Хемнин №12) бүрүн эргелериниң хуусаадан эрте доозулганы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Конституциязының 97 чүүлүн, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунун 10 чүүлүнүн 8 пунктунун болгаш "Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының соңгулдаларының дугайында" Тыва Республиканың хоойлузунун 5 чүүлүн удуртулга болдургаш, Тыва

Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының бирги чыыжының депутаттарының Барыын-Хемчиктин №7 болгаш Улуг-Хемнин №12 чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле немелде соңгулдаларын 2012 чылдың октябрь 14-те эрттирер.

2. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы О.В. ФОРТУНА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретарының хүлээлгезин күүседип турар **Ю.О. КАРАЖИКПАЙ.**

ЫРЛАП ЧОРУУР ЧҮРЕКТЕР

Тыва черин, чонун алдаржыдып, йөрээген

Советтик чылдарның кижик бурзунун угаан-бодалында, сагыш-сеткилинде кезээде таңмаланып арткан ырлардан эгелээш, амгы үениң композиторларының чогаалдары болгаш бот-тывынгар авторларның ырлары Эрбек суурнуң Култура бажынының сценазынга чаңгыланып кезээлзэн.

Ыраажыларның рольдарын Тываның күрүнениң "Саян" ыры болгаш танцы ансамблиниң баштайгы тургузукчулары ойнап күүсеткен. Эрбек суурга эрткен бо чогаалдыкы кезээни бистер, хоочун ыраажылар, "Тыва чонум, тыва черим" деп эгениң адаа-биле байырлап эрттирген бис. Ол кезээ Эрбекке тураскааткан ыры, шүлүк клубтуң иштинге чаңгыланып, чыгып келген чонун сагыш-сеткилин, ишти-хөңүн канчаар-даа аажок доюлдурган дээрзи чугаажок. Култура болгаш уран чүүл-дүн кижилери каяа-даа сагынгар, тывынгар чоруун көргүзөр болгай. Бир-ле солун, чараш төөгүлүг-даа болушкуннарга тураскааткан кижизидикчи, өөредиглиг култура хемчеглерин хөй-ниитиниң кичээгенинге идип үндүрүп келир. Болуп эрткен чогаалдыкы кезээниң организацкыларынга култура болгаш уран чүүлдүн хоочуннарының Тывада регионалдыг салбырының хөй-ниити организациязы болгаш ТР-ниң бот-тывынгар композиторларының эвилели хамааржыр. Олар төрөл-чонун бир демниң, найыралдыг, патриотчу үзел-бодалдыг болурунче кыйгырып, өскелерге буян чедирип, аныяк салгалдың уран чүүлге сонургалын оттурарынче идигни берип турар.

Чурттаар, ырлаар болгаш ажилдаар!

Бо дээрже Тываның эң-не ховар, чараш, өткүт, узун, чиңге үнү-биле ырлай бээрже хаяларда чаңгыланып турган ышкыш кыңгырткайнып артып калыр, төрзүн чериниң ховар дээр талантылыг кыстарының бирээзи, Россия Фе-

дерациязының Улустун артизи, Күрүнениң "Саян" ансамблинге 42 чыл ажилдап, чонунга бараан болуп келген Надежда Куулар-дыр. Ол ышкыш "Саян" ансамблиниң солизи чораан, чонунун мурнунга улуг юбилейин демдегеп эрттирип турар бистин артист эживис Виктор Васильевич Мартый-оол-дур. Бо эживистин дугайында немеп каарын чөпшээрер көрүнер. Ол — 1965 чылдан эгелеп күш-ажылкы намдарын төрзүн суурунга клуб эгелекчилеп ажилдап эгелээш, култура сайыдының оралакчызынга чедир депшип ажилдаан, күш-ажылдың хоочуну, Эрбек суурнуң ховар ыраажызы.

Черле ынчаш, "Саян" ансамблиниң баштайгы артистери — профессионалдар, Тываның тугунун бүгү-ле өннери деп чугаалап болур. Олар дээрже, тыва филармонияның "алдын" дүлгүрү ышкыжыл. Култура — кижик делегейин камгалап алыр дээр-ле шын. Ыры, шүлүккө сунду чок кижини тывары берге-ле турган боор деп бодаар мен. Аңаа хамаарыштыр артист эш-өөрүмнүн бодалын дыңнаалыңар, номчукчу.

Россияның Улустун артизи Надежда Агбаан-Шыраповна:

— "Кайда чүрек, сеткил-сагыш одунмааныл, аңаа ыры-хөгжүмнүн сомазы-даа турбас" — деп, П.И. Чайковский чалгынның сестерин артистерге бо-ла угаадып, сагындырып чугаалаар кижик. Бир эвес ыры-хөгжүм кижилериниң чүректинге, шынап-ла, дээр, кижик бурзунун сеткил-сагышын байыдып, хөлзедип чоруур чүве болза, кижилерге хамаарыштыр каржы-хажагай чорук турбас-даа ужурулуг. Амыдыралда, херек кырында көрүп чоруурга, өске кижилериниң "аарышкызын" чүрээниң ханызындан чоок хүлээп ап, дузанын кадып чоруур буянның кижилер кайы хөй. Ынчангаш хөгжүмнүн дузаны-биле кижилериниң ишти-хөңүнге кээргээчел чорук оттул, чырык черге ындыглар улам көвүдээр" — деп, сураглыг ыраажы санап чоруур.

Виктор Мартый-оол мынчаар чугаалады:

— Ыры — кезээде меңээ чогаа-

дыкчы күштерни сөңеп, ажилдап, чурттаарынга быжыг тура-сорукту берип, дузалап чоруур дизе чазыг болбас. Ыры — сагыш-сеткилимни оттуруп, чуртталгага ынак болурунче чалгынналдырып, хей-адымны кезээде бедик көдүрүп, ишти-хөңүнү чазап чоруур-дур-деп Эрбекке ужуражылгага ол бодунун бодалы-биле үлешти.

Надежда Куулар сөс ап, ук кезээни ажыткаш, "Тыва чонум, тыва черим" деп ырыны чыылганнарга бараалгаткан. Көрүкчүлөр алдарлыг артисти диңмитиг адыш часкаашкыннары-биле уткуп, хүлээп алган. Алызындан черле улуг коллективке ажилдап өөрөнгө болгаш артист эштериниң чайынналган карактары, оюн-баштак аажы-чаңы көрүкчүлериң кичээгенин чайгаар-ла хаара тыртып турганын эскердим.

Киржикчилерге сөс

Виктор Мартый-оол:

— "Чон-биле ужуражылга-мээр чогаалдыкы ажил-чорудулгамның кезээзиниң кол киржикчилери дээрже чүгле мээр артист эштерим эвес, а янзы-бүрү мергежилдин төлээлери: чогаалчылар, шүлүкчүлөр, эмчилер, саанчы кыстар, бот-тывынгар композиторлар дээр, оон-даа өскелер хамааржыр. Тудугжу-даа кижик кезээге чедип келгеш, сеткилин ханызындан чылыг, чымчак сөстериң чугаалаарга, ол дег өөрүнчү чүве кайда боор! Чогаалдыкы кезээмге Эрбек суурнуң чонунун идеп-кейлиг келгениңе, оларга канчаар-даа аажок өөрүп, "Шын" солунну таварыштыр четтиргенимни илере-реттим".

Виктор Мартый-оолдан чүве чугаалап турган тудугжу кижик кымыл — деп, сонургал айтырымга ол:

— Ол дээрже, ТР-ниң алдарлыг тудугжу Геннадий Александрович Хүрең-оол-дур. Ажил-агы-йындан хостуг үлеринде ыры, шүлүк делегейин сонургал, боду-база демир-үжүк шенелдезин чорудуп эгелзэн кижик бо. Оон чогаатканы "Эрбегим" деп шүлүү тус черде ыдык ыры чыгыгы аларган чаңгыланып эгелзэн" — деп чугаалады.

Эрбек суурда күш-ажылдың Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Бичен Даржаевна Дондуп:

— Мээр билип турарым-биле алырга, Эрбек суурдан тыва чуртунун сайзыралыга төлөпиг үлүүн кириген, шырак эртемниг кижилер үнгөн. Бодум база бо черниң кызы мен. Оларга генерал-майор Чаңмыр Удумбара, ССРЭ-ниң Дээр Сөвдиниң депутаты чораан, ТР-ниң алдарлыг башкызы Марий-оол Дондуп, ТР-ниң алдарлыг тудугжу Г. Хүрең-оол, Эрбектен Тыва АССР-ниң депутаты чораан А. Д. Ховалыг, салым-чаянныг ыраажы, ТР-ниң Чазаның Аппарадының секретариатының ажилдакчызы чораан Виктор Мартый-оол, суурувустун бөгүнгү баштыгы В. Д. Сундуй болгаш өскелерниң-даа хамаарыштырып болур. Ол ышкыш бо кезээни ажыглап, чугаалаксаар чүүлүм болза, 2012 чылдың апрель 1-де Тываның бот-тывынгар композиторлар эвилелинде Эрбек суурнуң чагыргазынче клубту Виктор Мартый-оолдун ады-биле адаарын дилзэн дугайында дилег-билдиришкени кирген. Оон бээр 3 ай эрткен.Аңаа ам-даа огулуг харымынчага дээр чок. Бо айтырыгны шыңгыы өөрөнип көөр болза эки-дир ийин деп бодап тур мен" — деп, ол чугаазын доосту.

Суму чагыргазының даргазынга арга-сүмем-даа болур ыйнаан. 2010 чылдың январь 1-де "РФ-тиң субъектилериниң күрүнө органның болгаш тус чер бот-башкарылга органның ажил-чорудулгазын сайзыраңгайжытканын уржундан Россия Федерациязының чамдык актыларынче өскерилгелерни кириериниң дугайында", 2009 чылдың декабрь 27-де үндүргөн №365 ФХ дүүштүр "РФ-тиң тус чер бот-башкарылга органның организастаарының ниити принциптериниң дугайында" №131-ФХ-га элзэн хөй өскерилгелер болгаш немелделерни кириген болгай. Аңаа үндезилеп, клуб хамаанчок, суурнуң улуг кудумчуларын-даа ат-сураглыг, төөгүлүг кижилериниң ады-биле адаар ужурулуг. Ол ышкыш 2006 чылдың май 2-де "РФ-тиң хамаатыларының

билдиришкенин көөр чурумунун дугаа ФХ хоойлу эзугаар, хуусаада билдиришкени көргөш, харыны бээр турган. Кожуун, суму бо айтырыгны кичээшпирип бээр дээр улуг.

Түңнел сөс ол

В. Мартый-оолдун кезээзинге хөй чон ады-биле клубту адаар саналды М.В. Дондуп, оол, Лазо Монгуш, А дээр ышкыш алдарлыг чүүлдүгзүнгөн. Эрбек эрткен кезээге кир сураглыг кижилерни демдегеп көрейин: Улустун артизи Надежда Тываның алдарлыг чы тыва журналистика та Күрүнө шаңналының Кара-Күске Чооду, Р дарлыг артизи, Тыва артизи Монгуш Донган Улустун артизи, ховар ба-Доржу Сат, Тываны артистери Татьяна Дорсей Оюн, Тываның кул алдарлыг ажилдакчыла Лопсан, Кертик-оол Да Түлүш, ТР-ниң уран алдарлыг ажилдакчызы очулдурукчу, ыраажы гит, ТР-ниң уран чүүлүнү ажилдакчызы, чогаалчы зитор, бард-ырлар күү Амур Хоюгбан, ТР-чүүлүнүн алдарлыг ажы режиссер, сценарист, ж хоочун култура ажил Анатолий Серен дээр өскелерни маңаа кирип Чогаалдыкы кезээге Култура яамызының, У гаадылга төвүндө, Кызы нун чагырга чериниң, к култура килдизиниң төл келбейн барганы хом Култура амыдыралынче черлерниң хамаарылгаз дээрзи моон-на көскүдү

Танов ЧИ

"Саян" ансамблиниң лекчилериниң болгаш тайгы артистериниң би

ӨВҮРНҮҢ КАРА-МОНГУШТАРЫ

Төөгү билбес — төөрээр,

Төрөл билбес — түрээр — дээр-ле шын.

Ылаңгыя, бистер, тывалар — төрөл-бөлүк чон болганымыста, ук-төөгүвүстү коптарып, ажы-төлге таныштырып, чоокшуладып кал-зывысса эпиг боор. Чүге дизе, каш ада ажилдыр дөргүл-төрөл-биле аралашпас чоруктун хайындан, төрөл улус аразында кудаш-кылар болу бээр таварылгалар Тываыста эвээш эвес болгай. Ынчангаш мен, Өвүрнүн Солчур девискээринге 1850 чылдар үезинде Чөөн-Хемчиктин Иймеден көжүп келген Шөлүк-Хову Кара-Монгуштарының төөгүзүн уктап, коптарарынга элзэн хөй үени ажыглаанымдан ам бо хүнде ону чырыкче үндүрүп, сылдыстар дег тарап, ыраан төрөлдөр солун таварыштыр мону номчааш, ада-өгбениң ук төөгүзүн билип алыр боор деп идегеп артым.

Бо төөгүнү Солчурга чурттап чораан узун назылыг Кызыл-оол Монгуш өгбениң төөгүлүг орга-ныннан үндезилеп алдым.

Кара-Монгуш төрөл-бөлүк улус

колдуу-ла Баян-Тала, Ийме девискээринге чурттап чорааннар. Олар чер-чуртунун аайы-биле тустунда шолаларлыг. Баяжының Кара-Монгуштары Баян-Талага, а Дөрбет, Шөлүк-Хову Кара-Монгуштары Ийме, Ишкинге турумчуп амыдырал келгеннер. Дөрбет деп шоланың тывылганы анаа эвес. Иймеге чурттап турган кончуг кайгал Шырбанай деп кижик оолдары-биле Моол киргеш, дүне када далай бажындан бир кодан чылгыны сүрүп эккел чорда, чылгы аразынга бичии моол оол кады ажып келген болган. Ам канчаар дедир ону чуртунче ажырап эвес дээр, оолдарынга эштей азырап алган. Ол олчаан Дөрбет Кара-Монгуштары ынчаар чон ортузунга билдингир апарганнар. Шөлүк-Хову Монгуштары Чадаана чоогунга чурттап чорааннар. Ол чылдарда Чөөн-Хемчик девискээринге Хайдып-Үгер-Даа (Буурул Ноян) чагырып чораан үеде Өвүр кожуун база оон чагыр-

газынга хамааржыр турган. Ынчан Өвүрнүн Солчур девискээринге "Ак-Бедик" арбанын тургускан. Олла чылдарда Солчурже Иймеден Самданай, Сериккей дээр ийи Кара-Монгуш алышкылар көжүп чедип келгеннер. Олар чүгле хырнынга өй хой, өшкүлүг, инектерлиг, мунар, ажилчын айттарлыг болгаш Самданай 9 оолдуг, 6 кыстыг, а Сериккей 7 кыстыг, 2 оолдарын эдиртип алганнар. Хемчиктен оларның көжүп келген ужуру болза, ынчан ооттук, суглук, кара суглук Хемчик унун чагырыкчылар, байлар, дүжүметтер эжелеп алгаш, яды-ядамыктарны одар-белчири-биле кызып-кыя бээрже, хостуг-шөлзөн одар-белчириг чер тытып келирге бо угже көшкеннери ол.

Шаг-шаанда Кара-Монгуш деп фамилияның тывылганы болза, ол төрөл-бөлүк чаңгыс хем унунга эпиг-найыралдыг, чүге-даа алдыртпас, базындырбас болганындан муң-мун кижик дег күштүг диктен, ол аймактын даштыкы овор-хевири кара шырайлыг улус турган чүве-дир. Өвүрнүн Солчур

девискээринге ол алышкылар көжүп келгеш, Хам-Дыт, Кара-Суг, Шивилиг, Дөргүннер, Арыг-Бажы, Борбак-Арыг, Аптара-Даш ынчаар кыштаглап, чайлап, чазын Көк-Сайыр ховузунга арбай, чиңгетараа, хожугур тарып чип, а күзүн бир шандан кижик бүрүзү 10-15 барба тарааны ажаагаш Солчур чоогунда "Уургайлыг-Чурт" деп черге баргаш аңнап-меңээр, койгун-тоолай, элик-хүлбүс, тарбаганнаарындан аңгыда, мал азырап, черниң кат-чимизи, айы-бези-биле амыдырап чорааннар.

Кара-Монгуш фамилияның нептереңгей эвес болган чылда-гааны Саган-Хөөннүн улуг огу Дүмөн-Өлзей дөргүл-төрөлдери бай боор деп бодааш, кем-херекке киреринден корткаш, анаа "Монгуштар" бис деп боттарын адай бергени-дир. Өвүрнүн Солчур девискээринде Кара-Монгуштарының ханы холушпаан кижилер ховар, ында колдуу төрөл-бөлүктөр чурттап чоруурлар. Оон хараазындан ол аймак өске улус-биле өг-бүлө тудуп, бүдүн Тывада тарай бергеннер.

Алган ашааның аай фамилияларның өскерилгелери көвей деп эскердим. даа Кара-Монгуштар ба чүгле Ширин фамилиялыг чоруурлар.

Кара-Монгуштар сана турары-биле беш ада а болганда, ол ийи алышкыд-раан төрөл-бөлүктүн саны хире кижик бар-дыр. К билбези та чеже кижик б сан-чугагайлаары-даа бол Кара-Монгуш фамилиялыг көвей кезии Хөндөргей, Хемчикте нептереңгей ч чоруурлар. Оларның д бешки салгалдары ам-да ыста бар деп билер мен, а үшке чедир салгалдары оранче шагда-ла «бургани-геннер».

Бир эвес сен Кара-М тарның төөгүзүндө бол солун таварыштыр бо т номчуп кагзыңза, бодунну тырып, бичии материалдан с бижип көрөм.

Мадон МОН

Төөгүнүн арнын ажып...

Литературлуг арын

Галина МАСПЫК-ООЛ

СЕДИП БИЛЕ КАРА

● Чечен чугаа

Хаттыг-чаыстыг хүн Кы-
лдың военкомат турар
кыс каыт узун, эрги ба-
н чанындан автобус шим-
чүпкөн. Седипти үдеп
келген Кара, Салбак
Саша акый ынаар-ла
чайып артып калганнар.
"Сарус" хоорайдан үне ха-
каш, каш шак эрткенде,
аң дагларының эдээнде
мес-батпас арга-арыг
чоруп орда, орук узун,
аңчыг аларган. Эштери
дар пиво ижер кижиги пи-
аап, чечменир улус чеч-
мен, ырлар дыңнаар кижиги
аанда наушниктер суп ал-
мунгараар-даа чай ал-
чоруп органнар. Соңга
ур алдын-сарыг хадыч-
ногаан шивилерни кай-
ыт чок орда, чанында
аң эжи айтырган:

— Ынча үр муңгараарга
ур бе?

— Чок. Муңгаравайн тур
Чүгле бисти ам чүү
ал тур ирги деп боданып
мен.

— Ындыг чараш уруг-
е байырлашкаш, кижиги
кыйын тайбың турар.
даа сагыш амыр, чаңгыс
мен. Адымны Ананды
дээш, холун сунган.
Мени Седип Түлүш
Өвүр чурттуг мен.

— Амдыы мен-даа Бай-
ганың оглу мен. Актыг
жың-биле эл-хол келдин
азы албадал-биле сүр-
уп келдин бе?

— Черле шериг барык-
турган мен. Эки турам-
е келдим. Шеригден
даар болза, эр атка ба-
алаар.

— Че, эш, бис ийи таар-
дыр бис. Чаңгыс черге
ээр кылдыр кызыдып
ээли. Кижиги чурту киди-
ниг дээр, хары чон ара-
га идегелдиг эштиг чор-
ки...

Оолдар орукка-даа,
бака деп адаар кыска
аалыг өөредилгиг курс-
а-даа, удуур казармага-
кады чоруур чарылбас
шикилер апарганнар.
Ы ай иштинде белеткел
элдерге оолдар дайын-
машиналарны канчаар
караарын өөренип тур-
нар. БТР мунуп алгаш

уурга, Седип сактырга,
н кезер "Беларусь" дег,
луг ылгал чок, дайынчы
ина болгаш ындыг бе,
чок халдыр болган. Чаа
соонда өөренип дооскан
шындыггаларны тывыс-
Соңгу Кавказта шериг
ээнче чорудупкан. Ада-
и, Караның-даа коргуп
ан сезии ол хевээр бол-
кезек тыва оолдар, Се-
биле Ананды база, чечен
ыны деп чарлаттынмаан
елишкиннерге удур тур-
сорулгалыг шериглер
адынга киргеннер. Суур
унда, шойбек бажыңга
мчуп алганнар. Ооң бир
зында шаладан девири-

ге чедир ок-чепсектиг чык
долу хааржактар чыып каан:
граната, мина, автоматтар...
Өске талазында оруннар,
чечменир чер бар. Ок-чеп-
зек шыгжаан чер чажыт бо-
лурда, ооң чанынга шериглер
дивейн таңныыл шериглер
турар. Кандыг-бир дүвүрээ-
зин үнерге, аткылажышкын
азы сезинчиг, октуг-боолуг
улус тудар дээнде, ынаар
баар хүлээлгелиг. Ынчангаш
корум-чурум шыңгыы, ше-
риг байдалынга чагырткан.
Эгезинде дааш бүрүзүндөн
сырбаңайнып, коргуп, сү-
рээдеп турган болза, чоорту
чурумга өөрени бергеннер.
Эжишкилерниң бирээзи,
Ананды чугаакыр, каткы-
хөглүг болгаш өске нация
оолдар-биле эп-чөвүн дүр-
ген тып, хөй эштерлиг апар-
ган. Бо кижиги бодаарга,
Ананды деп атты адаары чү-
ден белен ышкаш, ынчалза-
даа командирлер-даа, сол-
даттар-даа бергедешкен:
чадап кааш, Ананда деп
адап алганнар. Седип деп
база шыдавас боорга:
«Мени Түлүш дээрге,
чедер»— дээн. Ынчалдыр-ла
Ананда биле Түлүш ийи
шериг эрттирип турда, бир
чыл эрткен. Өршээл бооп
оларны, взводундан кижиги
когаравайн, чыл ашканнар...
Шеригде оолдарга почта
кээр хүн улуг байырлал
болур. Ынак кызынче чагаа
бижиир, ооң харызын
манааш четтикпейн уйгу-
чыдын чок туруптар оолдар
бар. Караның чагаалары
оолга удаа-дараа кээп, сту-
дент чуртталгазын, сессия
кээрге, шылгалдаларны кан-
чаар дужаап турарын бижи-
п каан боор. Бижээн одуруг
санында сагыш чооваашкын,
ынакшыл, дүвүрел билдинип
турар боорга, Седип чор-
гаарланыр. Ананды черле
ындыг, баштаа-даа бил-
динмес, тенээ-даа билдин-
мес, чагаан номчуптайн
дээш алаң кылып туруп
бээр. Караның тыва тон кет-
кен чуруун көргөш: "Дарийги
бурган ышкаш чараш кыс-
тыр"—деп түңнээн. Элээн
ыт чок олуруп-олуруп,
«Меңээ чурукту бичии када
берем»—деп дилээн. «Кан-
чаарың ол» — деп айтыра-
га: «Көк будук-биле өштүмге
кактырып аар чоор бе деп
бодап тур мен»— дээн. Се-
дип оргаш:

— Улуг аалда оорар кижиги
сен бе, туш-биле им хап ту-
рар. Орта сен бе, эш? —
диген.

— Амдыы бир ол хоо-
райдан келген отрядтың оол-
дарын кедегге шуптузун кы-
рып каапкан ийик чоп. Чаң-
гыс кижиги арты. Канчап би-
лир, мен чок апарымга, өш-
түмде чуруктан таныыр үе
туруп келзе...

— Аксым бар дээш, ба-
жыңга кирген чүвени-ле са-
лып турба. Чурукту чүге бээр

кижи мен — дээш, Седип
хорадай берген.

— Ажынмайн көр, эш.
Чаныксап тур мен, каш хон-
дур удувадым, сагыжым чик-
тии кончуг-дур— дээш, Анан-
ды өрээлден үне берген.

Ол-ла кезээ командир
бир кижиги-биле ужуражыр
дээш, чер чоруур деп бар-
ган. БТР-ге олурупкаш, даг-
лар баар орук-биле үнгенер.
Бедик хаяларлыг кызаа иш-
тинге кирип кээрге, сезинчиг
чүве-даа чок. Командир кар-
тазын чада салгаш, дуу ол
бедик тей артында мени ма-
нап турар деп айтыкаш,
ынаар чедер халды бер деп
дужааган. Седипте чүү
боор. Каш баскан. Шынап-
ла, орук кыдыында ыяштар
чанында кижиги турган. Баш-
тай автоматчылар дүже ха-
лааннар. Оон командир.
Седип көрүп орда-ла, хенер-
тен оларны манап турган
кижиги олуруп бада берген.
"Засада! Назад!" — деп ал-
гырышаан, командир халып
кел чыткаш, аттырыпкан.
Седип карак чивеш аразын-
да автоматын туткаш, тан-
кыдан үне халаан. Ырак
эвесте граната база часты
берген. Автомат октарының
адаа-биле чаштынып халып
чорааш, командиринге чет-
кен. Аар балыглаткан кижиги
карактарын арай боорда
ажыдып келгеш: "Арткан
солдаттарны дүрген апар,
мен хей хевирлиг-дир мен,
пистоледимни ал бер"—
дээн. Чаңгыс сөс-даа ха-
рыылавайн, балыглаткан
кижигин чүктөпкеш, ыш-бус
аразы-биле халып чорааш,
машиназынга кирип алган.
БТР катап хөдөли бээрге,
арткан оолдар халчып кел-
геннер. Дайынчы машина ол-
бо талаже каш аткаш де-
дирленип чоруй, келген уун-
че караңдадып чорупкан.
"Чугула медээ бээр кижини
адып каапкан, БТР-ниң эки-
пажы шавар халдаашкынга
таварышкан"— деп рация
дамчыштыр медээ кээрге,
шупту хөлзей бергеннер.
Далаш-биле марш-бросок
кылып үнер деп турда, да-
йынчы машина бо көстүп
келген. Солдаттар аразында
турган Седипти көрүп кааш,
Ананды халып келгеш эжи-
ниң хөрээндөн куспактанып-
каш,ыглай каапкан. "Че-че
бол, оол. Анаа кижиги-дир
мен" — дээрге эжи тургаш:
"Сени өлүп калган деп бода-
дым"—дээш карааның чаш-
тарын чоткан. Командиринин
амы-тынын камгалааны
дээш, "Эрес-дидим чорук
дээш" деп медаль-биле Се-
дипти шаңнаар дугайында
чарлыкты бүгү солдаттарның
чыскаалының мурнунга дың-
наткан, а кол-ла чүве бир ай
дургузунда чанар шөлээ
бергени чугаалап четпес
өөрүшкү болган. Чанары-
даа канчаар, Седип баштай
Красноярскиге чедип келген.

Эмчи академиязының ниити
чуртталга бажыңыга кээр-
ге, вахтада ырбыска тыва
уруг орган. үшкү каытта
өрээлде «Караны кыйгырып
берем»— дээрге, «Өөрөн-
геш ам кээр»— деп тайыл-
бырлаан. «Манаар болган-
дыр мен»— дээш турда, би-
чии уруг айтырган:

— Чечээңер кайыл?
— Чүү чечек?
— Роза чечек аан. Ча-
раш кыс кижиге чечек бээр
чорду...

— Оо, сеңии шын-дыр.
Ам барып садып аайн.

Ырак эвесте садыгдан
үш роза чечек, бир шампан-
ское, шоколад садып алгаш
кээрге, студентилери чедип
келген. Эки сүме каткан
бичии студент кыска дээш
садып алганы плитка-шоко-
ладын тутсуп бергеш, үшкү
каытче үнүпкен. Эжикти сок-
тааш, кирип кээрге, Кара
столда хая көрнүп алгаш
бижиттинип олурган. Ыйт-
кыр эвес "Экии!" дээн таныы-
ры үннү дыңнапкаш, Кара
бодунга бүзүрөвээн. Оожум
хая көрнүп кээп, чечек тут-
кан солдат оолду Седип деп
танып кааш, стол уундан
так туттунупкан...Караның
эштери-биле шампанскоени
ажыдып, эрткен чаа чыл, эки
дужааттынып турар экза-
менер, Седиптин шаңналы,
шөлээзи дээш дашканы кө-
дүргеннер. Ынак кызы-биле
хоорайга неделя хире тур-
гаш, Седип чанып кээп,
аалынга чартык ай болган.
Сактырга, шеригже чоокта
чаа чоруткан дег бол, аал
коданында кылыр-септээр
ажыл, хойлар турар кажаа-
ның эжи божал, бичии-ле
черде ызыртынып турары,
кожазы аалдың арган мол-
дургазын бөрүлер тудуп
каан дээш-ле, шийтпирлээр
ужурлуг ажыл-иш хөй бол-
ган. Ада-иези чаңгыс оглун
орден-медаль-биле шаң-
наткан деп, кожаларынга
суурдан келген төрөлдө-
ринге мактап, чугаалап олур-
за-даа, оларның арнындан
дүвүрээ мунгак шырай чер-
ле чыда калбас. «Ам-даа
каш ай шериглээр, дайын-
чаа болуп турар черге катап
чоруур, кончуун оглум-деп,
авазы ыглаан-даа. Олар ийи
кайызы-даа кээргенчиг кө-
зүлгеннер. Ачазы: "Ажыр-
бас, эр кижиги чүнү тоорул
бо, чорааш келзин" — деп,
сергеңнедир туттунза-даа,
кадаң мага-боду чыырлып
кире берген ышкаш бичежек
апарган дег көзүлген. Он
ажыг хонгаш дедир чоруу-
рунга белеткени берген.
Ада-иези база-ла хөй дө-
гергеш, кожалары Дагба
ирей сугну шайлатканнар.
Орук ара Саша акыйга ужу-
ражып, кирер сен дээш, хөй
буду, хырында саржаг, чөк-
пек суккан хал берип каан-
нар. Ачазы суурга чедирип
каайн деп турда-ла, «Аътты
Олег даайымның бажыңыга
арттырып каар мен, эккеп
бээр ыйнаан»— дээш, чаас-
каан аъттаныпкан.

Уланчылыг.

Сеткил сөңү

ШҮЛҮКТЕР КЫДЫРААЖЫНДАН...

Анна Назыновна Мөңге — хоочун башкы, ол
Каа-Хем кожууннун Совет Тыва, Дерзиг-Аксы
школаларынга, кожууннун өөредилге килдизинге
хөй чылдарда ажылдап чораан. 75 харны харлап
турар РФ-тиң улус чырыдышкынының тер-
гинни, күш-ажылдың хоочуну, Каа-Хем кожуун-
нун хүндүлүг хамаатызы Анна Назыновна Мөңге-
ниң чогаатканы шүлүктериниң кыдыраажындан
каш чогаалды силерге бараалгаттывыс.

БУЯН КЫЛЫЫЛ

Будда бурган өөрединде
"Буян кылып чору" диген,
Эки кылган ажыл-үлө
Эгээртинмес буян болур.
Ада-ие буян-кежи
Ажы-төлче бодарай бээр,
Аас-кежик, өөрүшкүнү
Ажы-төлү оон алыр.
Бурунгулар үлө-херээн
Чаа салгал уламчылаар,
Чаарттыган ажыл шупту —
Буян-кежик сөңү болур.
Будда бурган өөрединде
Буян кылып арга көвей:
Аарыг-аржык, бертиктерге
Ачы-дуза чедирери.
Кырган-дигең кижилерге
Кылыр ишке дузалашкай,
Чазып чоруур кижилерни
Чагып-сургап өөреткей-даа.
Оорланыр кижилерниң
Оруун доза тура каапкай,
Өскүс-чаңгыс ажы-төлдү
Өрү тыртып дузалашкай.
Буян кылып чоруур улус
Бурганнардан күштү алыр.
Ооң сөңү черле төнмес...
Октаргайда тарап турар.

ТЕЙЛЕП ЧОР МЕН

Ашак кижиги артып каарга,
Ажы-төлү түрээр дижер,
Ачазы чок — чартык өскүс,
Авазы чок — бүдүн өскүс.
Ынчалза-даа мээң ачам
Ындыгларга хамаарышпас,
Ажы-төлү бистер дээнде
Амы-тынын харамнанмас.
Ававысты солуптар дээш
Аргаларын дилеп тывар,
Оглумайлап, кызымайлап,
Ошкап-чыттап эргеледир.
Кыстары дээш, оолдары дээш
Кымдан артык сагыш салыр,
Кадыг-берге ажылдарның
Кандызын-даа кылып чораан.
Оожум-топтуг, ажыл-ишчи ачавыска
Ооргаланып, омак-хөглүг өскөн-даа бис.
Өстүрүп каан, өөредип каан ачавыска
Өрү көрүп, күдүк басып, тейлеп чор бис.

АВАМГА

Азарганчыг бичимде-ле
Авам сени эскерер мен.
Караңгыда дүне када
Канчангаш-ла оттуп кээр мен.
Авам сени көөрүмге,
Ажылдап-ла, олурар сен:
Идик даарап, тоннар септеп,
Изиг-демир одаан оорар.
Далган, тараа, боова, боорзак
Таз долу, черле төнмес,
Кажан кылып турарыңны
Кайгап ханмас чордум, авай.
Кадык-шыырак ажы-төлдү өстүрер дээш,
Кадыкшылың камнавайн чораан-дыр сен.
Ажы-төлүң бистерни дээш кызып чорааш,
Аныяанда «кызыл-дустай» бердин, авай.
Хүлүмзүрээң хүрең-кызыл шырайыңны
Хүннүң чыгыы сактыр-дыр бис, күжүр авай.
Чагып-сургап чорааныңны
Чаңгыс-даа хүн утпайн чор мен, ынак авай.
Урууң мени "башкы бол" деп,
Уштап-баштап сургап чордуң.
Дээди эртем чедип алдым,
"Тергин" башкы диртип чор мен, эргим авай.

Культура амдыралы

ЭСТРАДА ЫРЛАРЫНЫҢ
КҮҮСЕДИКЧИЛЕРИНИҢ МӨӨРЕЙИ ЭГЕЛЭЭР

Августун 10-12 хуннеринде Тывага "Саян сын-нарының аялгалары" эстрада ырларының күүседикчилеринин делегей чергелиг үшкү мөөрейи эртер.

"2012-2016 чылдарда Россияның культуразы" федералдыг тускай сорулгалыг программаның иштинде республиканың Культура яамызының эртирип турары мөөрейге Кыдат, Моол, Турция, Казахстан, Украина, Башкирия, Калмыкия, Татарстан, Якутия, Алтай, Даглыг Шория, Бурятия, Хакассия дээш, 13 чурттардан

болгаш Россияның регион-нарындан күүседикчилер киржир. Мөөрейниң эгезинде Тыва культура төвүнге киржикчилер-биле парлалга конференциязы болур. Национал хөгжүм-шии театрынга мөөрейниң байырлыг ажыдышкынынга киржикчи бүрүзү конкурстун негелдези езугаар ийи ырны күүседир.

Ооң эртенинде мөөрейлиг кезек соонда, "Кызыл — Курагино" археологтук-география экспедициязының "Хааннар шынаазы" майгын лагеринче экскурсиялап, ында ажылдап турар волонтерларга концертти көргүзер.

Август 13-те мөөрейниң киржикчилеринге найысылалдың төөгүлүг черлерин көргүзери планнаттыг. Ол-ла кезээ Национал театрга гала-концертке тиилекчилерни илередип, кол шаңнал америк 3 муң долларны тыпсыр.

Бистиң корр.

Кадыкшыл

ТАРЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР БИС!

Халдавырлыг гепатит аарыындан тарылганы баш удур тарыдып алыры, ол саргарар аарыгның "А" хевиринден бодун камгаланып алганы болурун билип алыры артык эвес.

Халдавырлыг гепатиттин "А" хевири — баарны үрөп турар кол халдавырлыг аарыгларның бирээзи. Ол аарыг хирлиг сугну ишкенин, үрөлгөн аш-чемни чигенини соонда тыптыр. Ынчангаш аарыг-силигни сагыры кол чурум ол.

Аарыгның ылгавыр демдектери кандыг болуру? Элээн үе иштинде (14-35 хонук дургузунда) аарыг кижиниң байдалы эки, чүзү-даа аарывыс, ынчалза-даа ол үеде аарыг кижини долгандыр турар кижилерге онза айылдыг болур. Аарыг кижиниң чем чиир хөөнү чокталып, бажы аарып, шагзыраар, эди изиир, чамдыкта кускузу кээр, кадыг албанының өңү өскерли бээр. Сөөлзүредир аарыгның вирузу баарның клетка-

ларын үрөп турарындан кижиниң бүгү мага-боду саргарып, сидиниң өңү кара, а кадыг албанының өңү шуут агара бээр. Ол дээр аарыг кижини берге байдалда келгенин демдээ, бир эвес дүрген эмчи дузазы чедирбес болза, халыдап болур.

Гепатиттин "А" хевири-биле колдуунда бичии уруглар аарып турар. Чамдык таварылгаларда улуг кижилер база аарып болур. Аарыгны школага, садикке, ажылдап турар черинге, бажынынга чыпшырып ал болур. Аарыгны эмнээр үр хуусаалыг болгаш эттинне бергенде тускай диетаны сагыры албан.

Аарыгдан аарывыс дизе, камгалал тарылганы кылдырып алыр херек. Ук аарыгга удур

камгалал болур "Хаврикс" деп эмни улуг болгаш бичии кижилерге тускай хемчээл-биле тарыыр. Бо вакцинаны Россия девискээринде болгаш бүгү делегейде чедиш-кинниг ажыглап турар.

Бодуну болгаш чоок кижилерни камгалалын ам бо хунден эгелээр болза, ылаңгыя 3-8 харлыг уруглар аразынга, соң-даарта халдавырлыг гепатиттин "А" хевирин узуткап болур.

Амгы үеде республиканың бичии уруглар эмнелгезинде ук аарыгга удур вакцинаны бүдүрүп турар "Смит-Кляйн-Трейдинг" компания Тываның бичии чаштарынга дузаламчы кылдыр эмнерни дамчыткан. Ынчангаш эпиг үени ажыглап, камгалал тарылганы кылдырып алырынче далажыңар!

Наталья ООРЖАК.
Тывада Хереглекчилерниң болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар албан чериниң эпидемиология килдизи.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК КОЖУУННУҢ ЧАГЫРГАЗЫ АУКЦИОН ЧАРЛАП ТУР

1. Аукционнун хевири: ажык аукцион
2. Муниципалдыг чагыкчы, адреси: Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик кожууннун чагыргазы, 668110, Тыва Республика, Чөөн-Хемчик кожуун, Чадаана хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 42.
3. Садыглашкынны төлээлекчи орган эртирип турар—Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик кожууннун чагыргазы, адреси: 668110, Тыва Республика, Чөөн-Хемчик кожуун, Чадаана хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 42, 2 каът, кабинет 207. Харылзажыр кижини: Алдынай Алдын-ооловна Монгуш, тел. 8(394) 21-336.

4. Садыглажыр чүүл: тараачын (фермер) ажыл-агыйын организаастаары-биле арендага чер участогун садары.

5. Аукционга киржири-биле чагыг кириринин хуусаазы: 2012 чылдың август 15-тен сентябрь 15-ке чедир.

6. Аукционну эрттирер чери, ай-хүнү болгаш шагы: 668110, Тыва Республика, Чөөн-Хемчик кожуун, Чадаана хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 42, 2 каът, кабинет 207, 2012 чылдың сентябрь 18-те, 10.00 шакта (тус черниң шагы-биле).

Чер участогунун кыска тайылбыры

Лот №	Чер участогунун адреси	Шөлү (дөрбелчин метр)	Кадастр дугаары	Баштайгы өртөз	Ажылгалдың чөпшээрээни	Аукционнун базымы 5%
1	Тыва Республика, Чөөн-Хемчик кожуун, Хайыракан суур, Чүрмет-Дажы кудумчузу, бажың 1в	1200 дөрбелчин метр	17:03:0501021:178	19300	Хууда чуртталга бажыңын тударынга	965

ШЫН Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Юстиция херектеринин талазы-биле яамызы.
Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар В.О.Куулар.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;
КИЛДИСТЕР: нийтилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпур — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7650. Чагыг 91. Номери парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Төрүттүнген хунүдөр

ОмМаниПадМеХум

Август 10-да бичии кызывыс **Саяна Алексеевны** **САЛЧАК** 30 харлаа чаптанчыг, чараш **Салчак Эрелчин** лаанын демдегеп эр ынчангаш бис, ада-эргим ажы-төлүвү кежикти, каң дег б дыкшылды, аржаан с амдырал-чуртталг орукту сеткиливис ха күзээр-дир бис.
Хүндүткел-биле ад ден.

Чаа-Хөл

Юбилейиңер-б

Бистиң эргим киживис **В.В.Кыргысович ЧАМЫЯН** август 9-та 50 Алды уругнун ынак ачазы, чеди уйну эргим кырган-ачазы, хүндүткелдиг че бо одуругларны сөөңедивис.

Ак-көк дээрнине адаан орта
Алдын хуннун херелинге
Чаяаттыг хунунден бээр
Бежен чылдар шуужуп эрти.
Чоннун хүндүткелин чаалап алган
Чоргааранчыг честевис сээ,
Төрүттүнген хунүдөр-биле
Дөгеревис байыр тудуп,
Аас-кежик, өөрүшкүнү
Алгап-йөрээп күзеп тур бис.

Хөй санныг уруглары, уйнуктары, өөнүң чуржааттары

«Шын» солун дамчыштыр

Бистиң ававыс, күш-ажылдың хоочуну, маадыр ие **Самба-Суруновна ЧЕЧЕННИ** сөөлгү орукче үдешкен чонув Доржуевич Монгушка, Светлана Көк-ооловна Сааяга, Ма Дамбааданович Донгакка, кудаларывыс Мөңгүн-кыс Ку Семис-оолга, Вера Чүлдүмовна Оюнга, Калдар-оол Донгаков Салчаковна Чыдын-оолдарга, дуңмаларывыс Саида Огбен-Х Чодураа, Юра Чамбалдарга, Экер-оол, Долаана Иргиттерге, Долаана Саттарга, Чечек, Валера Кыргыстарга, Рада, Ооржактарга, Оюн-оол Хертекович, Зинаида Сал Амыртактарга, даайывыс Сарыг-оол Биче-ооловичиниң өг-бү Кара-кыс Суруновнага, Дадар Опан-ооловичиге, Тыва Респб Роспотребнадзор эргелелинге, ооң Өвүр кожуунда салб ажылдакчыларынга, Мөңгүн-Тайга кожууннун эмнелге коллен кожуун чагыргазынга, Мугур-Аксы №1 школа коллективин хөө эргелелинге, үндүрүг инспекциязынга, приставтар ал Чонну ажылга хаара тудар төпке, пенсия фондузунга аймаавыска, кудаларывыска, чаңгысклассчы эштер кожаларывыска четтиргенивисти илередип, черге чедир мөг **Ажы-төлүнүң өг-бүлелери**

Садып тур мен

6 ханалыг өг кидизи, брезент болгаш эр болгаш кыс улуск тоннар садып тур мен. Тел. 8-923-389-09-65; 8-923-388-82-52.

Күчү-күштүг Улуг-Хемде
Күдөр боттуг чүктүг берген
Оожум, чоргаар
Оруун улап чоруп о
Шончалай МААТЫ
Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чу

Расч. счет № 40603810400000000263
Корр.сч. № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуника адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Респб талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың март 12-де эде бүрт Херечилелдин дугаары—ПН №ТУ17-00050. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравчен Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакци туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өск фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.